

मराठी सुनीत

[संग्रह आणि समालोचन]

१९५९

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय काव्य
सं. नं. १२९९

संपादक

प्रा० वि० म० कुलकर्णी, प्रा० मा० ग० बुद्धिसागर
दयानंद कॉलेज, सोलापूर.

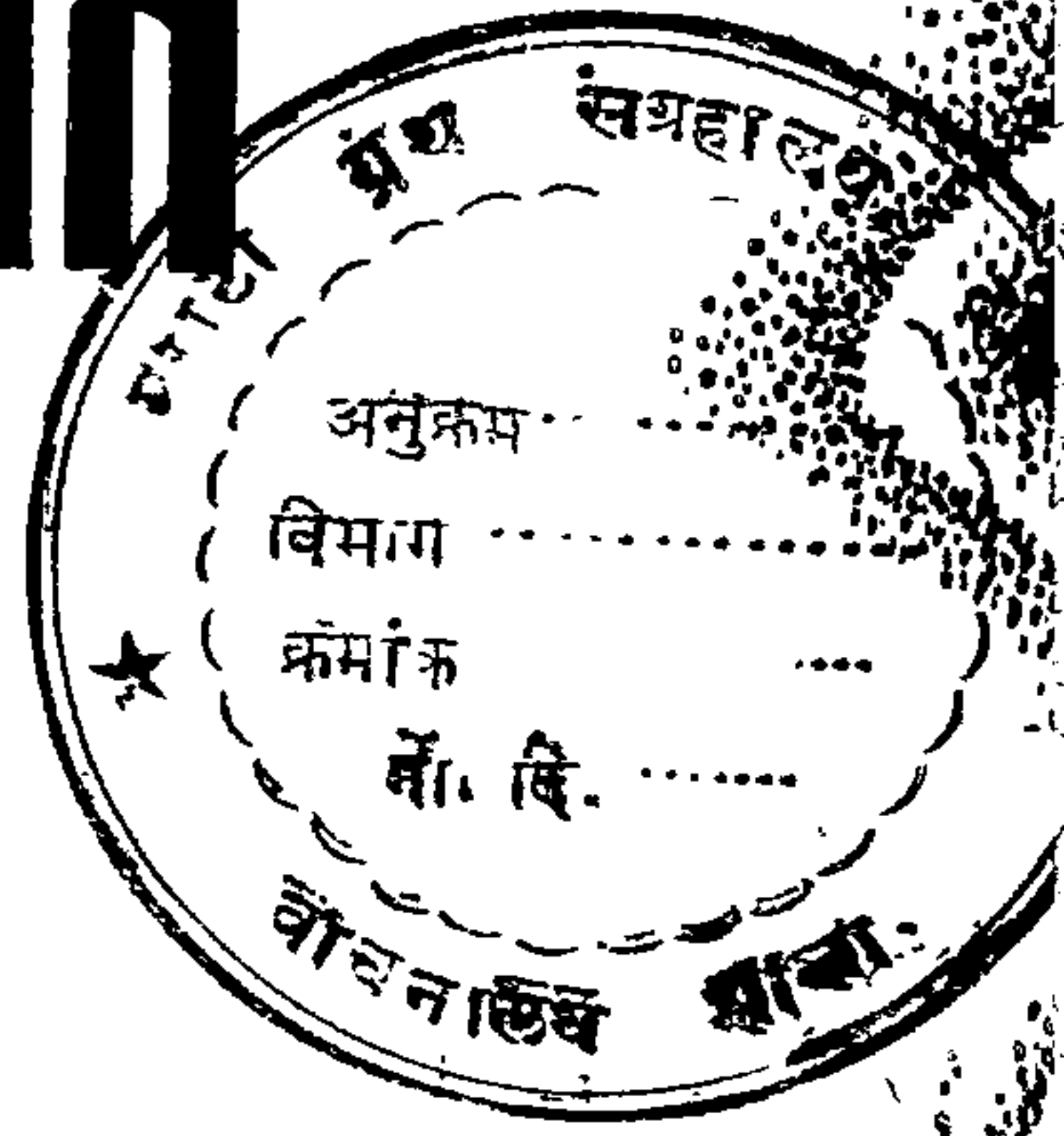
REFBY-00076-8

REFBK-0007648

चित्रशाळा प्रकाशन : पुणे, २

मराठी मुनीं

मराठी मुनीं - मराठी मुनीं

मराठी सुनीत

[संग्रह आणि समालोचन]

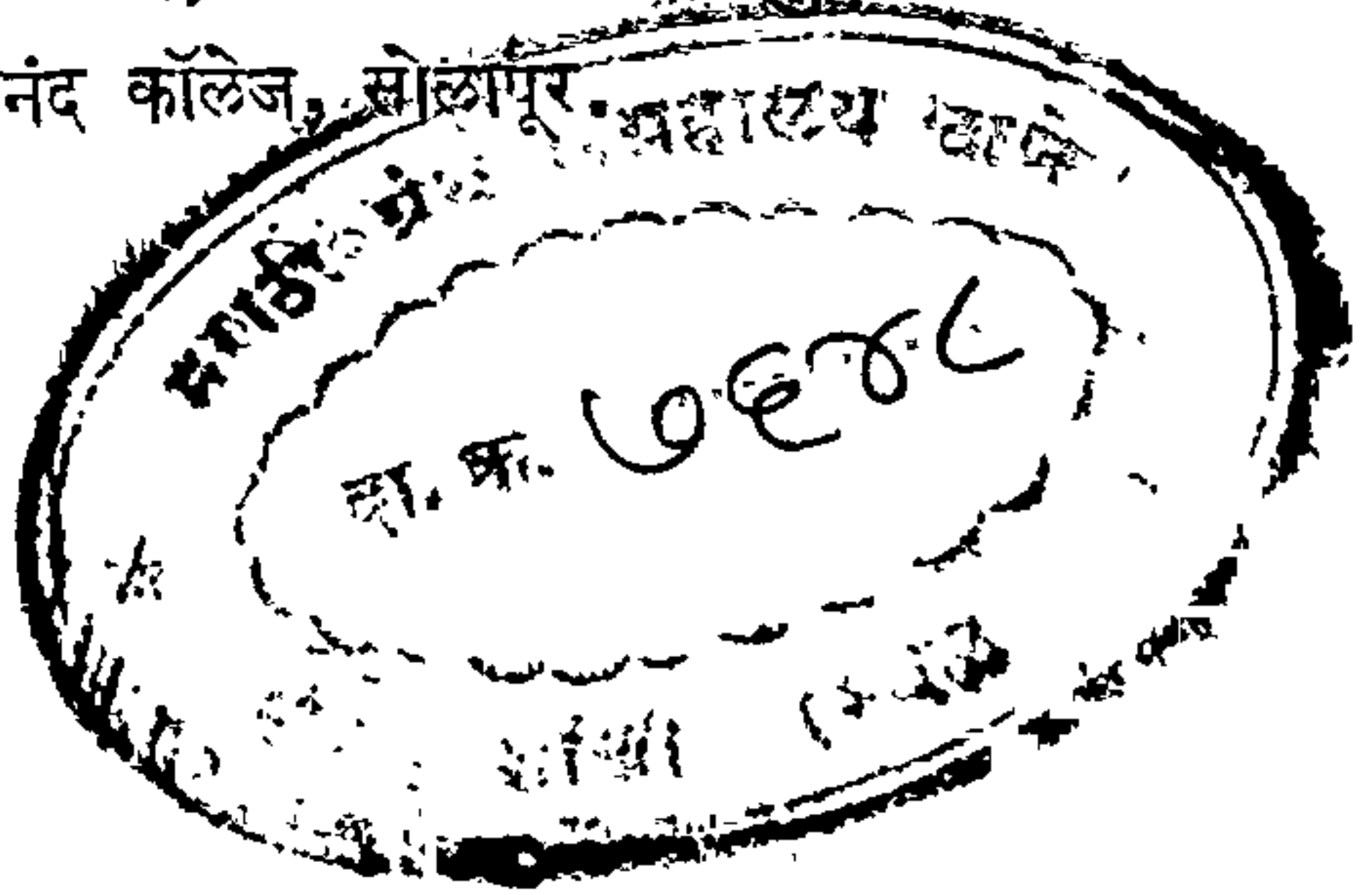

REFBK-0007648

REFBK-0007648

संपादक

प्रा० वि० म० कुलकर्णी, प्रा० मा० ग० बुद्धिसागर
दयानंद कॉलेज, सोलापूर

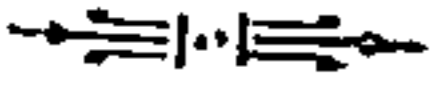

किंमत अडीच रुपये

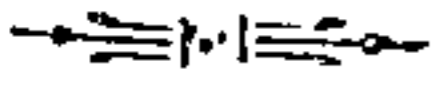

चित्रशाला प्रकाशन: पुर्ण, २

मुद्रक व प्रकाशक
दामोदर त्र्यंबक जोशी, (बी. ए. टिळक)
चित्रशाळा प्रेस, १०२६
सदाशिव पेठ, पुणे नं. २.

आवृत्ति पहिली
१९५१

चित्रशाळा प्रेस, पुणे २.

विषयप्रवेशपूर्वी

प्रस्तुत संग्रहांतील सुनीतें निवडतांना मराठीतील उत्कृष्ट सुनीतांचें संकलन व्हावें ही दृष्टि होतीच; शिवाय रचनाप्रयोगांचें वैचित्र्य व विषयांची विविधता या दृष्टींनीहि हा संग्रह शक्य तितका प्रातिनिधिक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनवधानाने कांही चांगलीं सुनीतें राहून गेलीं असण्याचा संभव आहे. वाचकांनी तीं आमच्या निदर्शनास आणल्यास त्यांचा समावेश पुढील आवृत्तींत अवश्य करूं. टीकाकारांनी व वाचकांनी इतराहि कांही सूचना केल्यास आम्ही उपकृत होऊं. प्रयत्न करूनहि कांही मुद्रणदोष राहून गेले आहेत. त्यांचें दिग्दर्शन शुद्धिपत्रांत केलें आहे.

सुनीतांची लेखनसरणी (अष्टक षट्क इत्यादि विभाग) व शुद्धलेखन हीं शक्यतों कवींच्या पाठाप्रमाणे ठेवलीं आहेत. बाकीचें शुद्धलेखन महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या नियमांस अनुसरून आहे. परिशिष्ट २ यांत संदर्भा-बरोबर कांही तंत्रविशेष व सौंदर्यस्थळें यांचें दिग्दर्शन केलें आहे.

या सुनीतसंग्रहांत सुनीतांचा अंतर्भाव करण्यास ज्या कवींनी व कवींच्या संबंधितांनी आम्हांस अनुमति दिली त्यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

हा संग्रह तयार करतांना अनेक व्यक्तींची व संस्थांची मदत झाली आहे. फर्ग्युसन कॉलेजची वाडिया लायब्ररी, म. सा. परिषदेचें ग्रंथालय, मुंबई सरकारचें पुणें येथील ग्रंथालय व सोलापूर येथील नगर वाचनमंदिर आणि दयानंद कॉलेजचें ग्रंथालय यांचा आम्हांस विशेष उपयोग झाला.

प्रा. द. रा. बेंद्रे, प्रा. ग. प्र. प्रधान, श्री. म. श्री. दीक्षित, व श्री. वा. पु. कोल्हटकर यांचें आम्हांला अनेक रीतींनी साहाय्य झालें. प्रा. रा. श्री. जोग व डॉ. म. अ. करंदीकर यांनी अगत्याने वेळांत वेळ काढून संग्रह वाचून आपले अभिप्राय आम्हांस कळविले.

श्री. दा. पां. रानडे व श्री. दा. त्र्यं. जोशी (चित्रशाळा प्रेस, पुणें) यांनी आमच्या कल्पनेचें उत्साहाने स्वागत करून केलेल्या हार्दिक साहाय्या-मुळेच प्रस्तुत संग्रहास मूर्त स्वरूप येऊं शकलें.

या सर्वांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहों.

दयानंद कॉलेज, सोलापूर,
१ नोव्हेंबर १९५१.

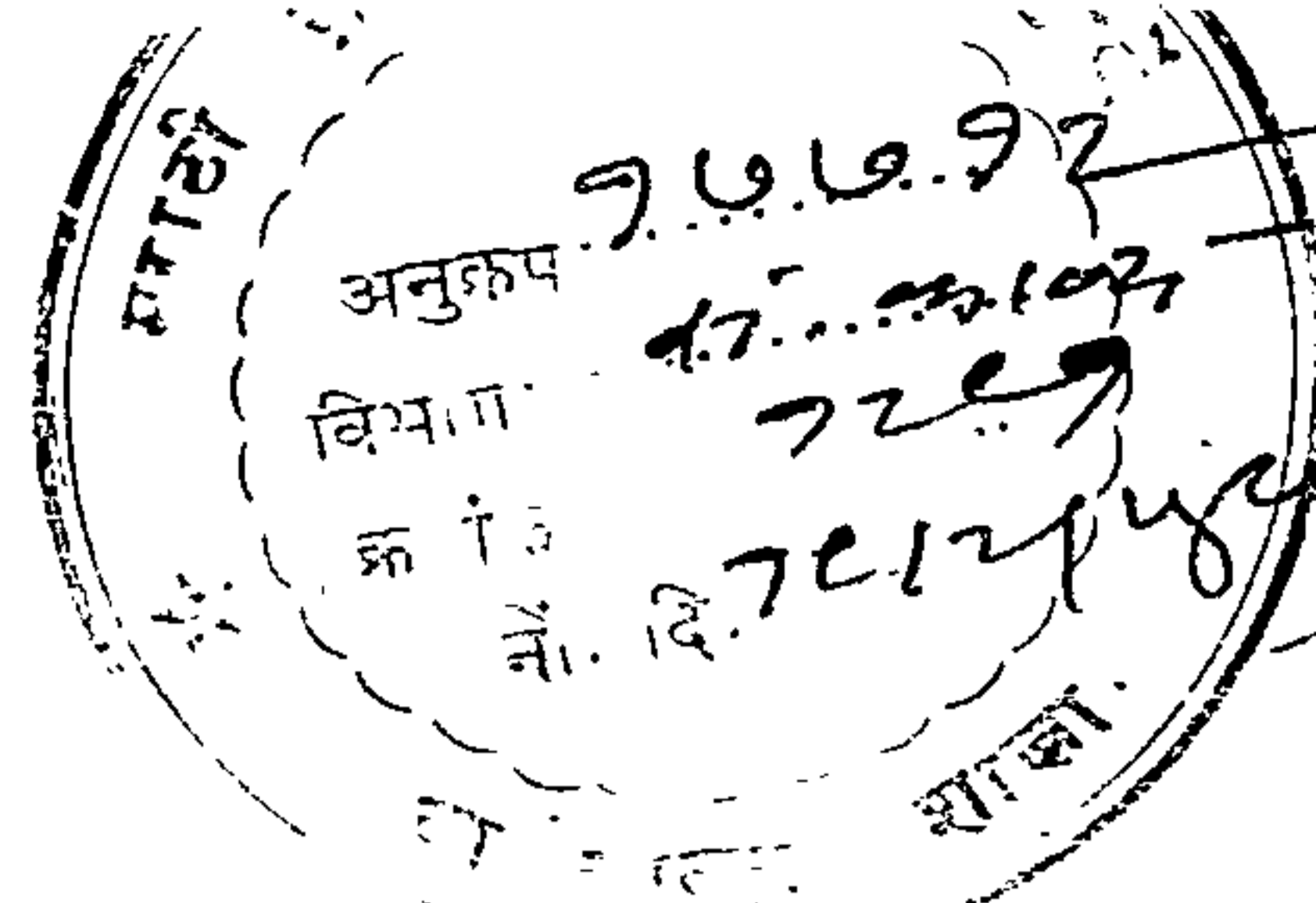
संपादक.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना		१ ते ३४
१ मयूरासन आणि ताजमहाल	केशवसुत	१
२ आम्ही कोण ?	"	२
३ चिरवियुक्ताचा उद्गार	"	३
४ प्रतिभा	"	४
५ जादूचा प्रभाव	माधवानुज	५
६ गेली ज्योत विशोनिया...	भा. रा. तांबे	६
७ शुक्राची चांदणी	"	७
८ अंधारांतून डोकावणारीं मुखें	"	८
९ काळेभोर विशाल केस	"	९
१० कवीचा वाढदिवस	न. शं. रहाळकर	१०
११ ओसाड आडांतील एकच फूल	गोविंदाग्रज	११
१२ ती कोण ?	"	१२
१३ एका जुन्या श्लोकाची आठवण	"	१३
१४ मुक्ता	ए. पां. रेंदाळकर	१४
१५ कवि तांब्यांच्या एका कवितेस उत्तर	श्री. रा. बोवडे	१५
१६ काल आणि जीवित	बालकवि	१६
१७ प्रेम-लेख	"	१७
१८ चार अश्रू	श्री-मनोरमा	१८
१९ पत्रांतील फुलें	मनोरमा	१९
२० लाजविलेला गुलाब	गिरीश	२०
२१ गोपाळ कृष्ण गोखले	"	२१
२२ सप्तर्षि	"	२२
२३ तू दारांत विचारिलें	माधव जूलियन	२३
२४ प्रातःकालिं अता	"	२४
२५ कोणाच्याहि पुढे कधी न नमलें	"	२५
२६ शुभ्र, श्यामल, पीत, ताम्बुस	"	२६
२७ ज्याची गोड सुबोध भावकविता	"	२७

२८ वाक्स्वातंत्र्य असे म्हणूनि	माधव जूलियन	२८
२९ पाले, कन्द, मुळ्या, कुठे जमवुनी	”	२९
३० सिंहाचा पाडाव	”	३०
३१ आहे हांसत मी कसा	वा. गो. मायदेव	३१
३२ प्रेमांतील अद्वैत	विठ्ठलराव घाटे	३२
३३ गु. अण्णा कर्वे	अज्ञातवासी	३३
३४ गालबोट	द. ल. गोखले	३४
३५ वीररस	केशवकुमार	३५
३६ मार्गप्रतीक्षा	”	३६
३७ सुनीत	यशवन्त	३७
३८ श्रीलक्ष्मीदेवीस	”	३८
३९ गोलघुमटांत	”	३९
४० मृत्यूला म्हणतो सबूर	”	४०
४१ शुक्रतारा	ग. त्र्यं माडखोलकर	४१
४२ रायगडावर काय आहे ?	गो. गो. अधिकारी	४२
४३ एकान्तास	कृष्णाताई वैशम्पायन	४३
४४ दैवलिखित	स. अ. शुकु	४४
४५ परिवर्तन	वा. ना. देशपांडे	४५
४६ आकर्षण	ना. ना. हूड	४६
४७ लोकमान्य टिळकांस	के. नारायण काळे	४७
४८ चुरडलेले फूल	सी. वा. जोशी	४८
४९ भावबंधन	अनंत काणेकर	४९
५० दिवाळी, तो आणि मी	”	५०
५१ तीन कला	भ. श्री. पंडित	५१
५२ मुलांचा खेळ	पु. मं. लाड	५२
५३ मी काय त्यावांचुन	वि. भि. कोलते	५३
५४ स्त्री आणि पुरुष	वा. भा. पाठक	५४
५५ घाटमाथ्यावर	ग. ह. पाटील	५५
५६ स ?	सोपानदेव चौधरी	५६

५७ निःशब्द कथन	रा. अ. काळेले	५७
५८ डंबरा, ओलांडतांना	सी. म. बापट	५८
५९ सिंहावलोकन	दा. अ. कारे	५९
६० गढी	ग. ल. ठोकळ	६०
६१ मायावी गुजगोष्टि	वा. सी. मर्ढेकर	६१
६२ झाली चूक	"	६२
६३ पूर्तता	ना. मा. सन्त	६३
६४ बूच	"	६४
६५ विपरीत उत्तर	शान्ताराम आठवले	६५
६६ वृद्ध होऊं तेव्हां	वा. भ. वोरकर	६६
६७ तूं	"	६७
६८ कान्ता ! तूं तर किन्नरासम उभा	ना. ग. जोशी	६८
६९ भोंती काल-कराल मेघ	"	६९
७० निर्माल्य	कुसुमाग्रज	७०
७१ साक्षात् ईश्वर...	"	७१
७२ सांपळा	कान्त	७२
७३ कोठें खोल तळांत	इंदिरा	७३
७४ रातराणी	"	७४
७५ मेनके	वसंतराव चिन्धडे	७५
७६ तानसेनाची समाधि पाहून	भ्रभाकर माचवे	७६
७७ चिनी तरुणास	वसन्त काळेले	७७
७८ पावसाळी हवा	निकुंब	७८
७९ तान्हुल्या मीनाक्षीस	शान्ता शेळके	७९
८० साने गुरुजी	"	८०
८१ तूं येऊनि विचारसी	श्रीकृष्ण पोवळे	८१
८२ धुळीचें पूजन	"	८२
८३ गे शब्दांतुन बोवळ्या	"	८३
८४ तूं आईपरि माझिया	"	८४

प्रस्तावना

: १ : इंग्रजी काव्याच्या अनुकरणाने मराठीत जे निरनिराळे काव्यप्रकार रूढ झाले, त्यांत सुनीताला बरेच महत्त्वाचें स्थान द्यावें लागेल. अव्वल इंग्रजीनंतरच्या कालखंडांतील रसिक सुशिक्षितांना इंग्रजी गद्य वाङ्मयाबरोबर त्यांतील भावपूर्ण व अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त अशा इंग्रजी काव्याचाहि परिचय झाला. त्यावेळपर्यंतच्या मराठी काव्यापेक्षा आशय व बहिरंग या दोहोंच्या दृष्टीने कांही निराळें, अधिक विविधता व वैचित्र्य यांनी नटलेलें व एकंदरीने अधिक संपन्न असें काव्य इंग्रजीत आमच्या कवींना दिसलें. त्यामुळें ते त्याकडे आकर्षिले गेले व साहजिकच इंग्रजी काव्याचीं अनेक भाषांतरें व रूपांतरें होऊं लागलीं. इंग्रजी साहित्याने नवविचारांचें लोण आमच्या तत्कालीन मराठी साहित्यिकांपर्यंत आणून सोडलेंच होतें. या नवविचारांच्या आविष्कारणाला अनुकूल असे काव्यप्रकारहि त्यांनी इंग्रजीतूनच उचलले. इंग्रजी काव्याचें अनुकरण करून त्यासारखी पण स्वतंत्र रचना मराठीत करण्याचे प्रयत्न होऊं लागले. त्यामुळें दिवसेंदिवस मराठी कवितेचें स्वरूप बदलूं लागलें. इंग्रजीतील आकर्षक काव्यकल्पना व संकेत मराठीत रूढ होऊं लागले. त्याचप्रमाणे इंग्रजीतील कांही काव्यप्रकारांचाहि अवलंब मराठी कवी करूं लागले. भावगीत, नाट्यगीत, विलापिका इत्यादि काव्यप्रकार नवीनच सुरू झाले. त्यांचीं बीजे प्राचीन मराठी काव्यांत नसतीलच असें नाही; पण त्यांची वाढ होऊन ते स्वतंत्र प्रकार म्हणून या वेळींच ओळखले जाऊं लागले. त्यांच्याशिवाय, मराठीला सर्वस्वी नवीन असा एक काव्यप्रकारहि या वेळींच आमच्या कवींनी हौसेने मराठीत आणला व जोपासला. तो म्हणजे सुनीत.

वॅट आणि सरे, स्पेन्सर आणि सिडने, शेक्सपीअर व ड्रेटन, मिल्टन, चर्डस्वर्थ, मिसेस ब्राऊनिंग व रोझेटि प्रभृति आंग्ल कवींनी आपल्या रचनेने इंग्रजीत सुप्रतिष्ठित केलेला Sonnet हा काव्यप्रकार मराठी कवींनाहि आकर्षक नि अनुकरणीय वाटला, व त्यांनी तत्सदृश असें सुनीताचें नवें लेणें मराठीत घडविलें. मराठी कवितेंतील नवयुगाचे प्रवर्तक केशवसुत यांच्या-

कडेच 'सुनीत' हा प्रकार मराठीत प्रथम सुरू करण्याचाहि मान जातो. त्यांनी एकदा सुनीतरचनेचा नवा पायंडा पाडल्यानंतर बहुतेक सर्व प्रमुख मराठी कवींनी सुनीतें लिहिलीं आहेत. केशवसुतांनंतरच्या कालखंडांत तर सुनीतें लिहिणें हें काव्यक्षेत्रांतलील आधुनिकतेचें एक लक्षणच होऊन बसलें होतें व या काव्यप्रकाराबाबत निरनिराळे प्रयोग करणाऱ्या कवींचा एक वर्गहि मराठीत निर्माण झाला होता. त्या वेळीं (व तदनंतरहि) सुनीताच्या बाह्य व आंतर स्वरूपाबद्दल बरीच चर्चा आणि वाद साहित्यिकांनी केले असें आढळून येतें. या नवीन काव्यप्रकाराच्या नांवाबद्दलहि बरीच ' भवति न भवति ' झाली.

सुनीताच्या मराठी स्वरूपाविषयी कवींमध्ये एकवाक्यता नसल्याने ज्या त्या कवीने आपल्याला प्रिय वाटेल तें वृत्त, जाति वा छंद यांचा वापर केला. मुळांत असलेलें चौदा ओळींचें अगदी स्थूल बंधनहि कित्येकांनी पाळलें नाही. (अर्थात् या बाबतींतलील ' निरंकुशता ' मराठी कवींनीच तेवढी दाखविली असें नव्हे; इंग्रजीत सुनीत नव्याने आलें तेव्हाहि हा प्रकार झालेला आढळतो.) अद्यापहि कांही मराठी कवि वृत्त, ओळींची संख्या व यमकरचना या बाबतींत स्वतांच्या कल्पनेप्रमाणे रचना करून तिला ' सुनीत ' असें नांव देतांना आढळतात. तथापि गेल्या पन्नाससाठ वर्षांत मराठी सुनीताचा विकास होत जाऊन त्याच्या दालनांत जी काव्यरचना झाली आहे तिचें स्वरूप पाहतां, बहुधा शार्दूलविक्रीडितवृत्तांतलील चौदा चरणांची कांही यमकबंधनांनी व इतरहि कांही वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी कविता म्हणजे सुनीत असें समीकरण सिद्ध झालेलें दिसून येतें. आता आपणांस परामर्श घ्यावयाचा आहे तो या काव्यप्रकाराचाच होय. पण तसें करण्यापूर्वी ज्या Sonnet या इंग्रजी प्रकारावरून सुनीत हा प्रकार मराठीत आला त्याच्या स्वरूपाचा व विकासक्रमाचा थोडक्यांत विचार करणें इष्ट होईल.

: २ : Sonnet किंवा सुनीत हा काव्यप्रकार इंग्रजीतून मराठीत आलेला आहे हें खरें पण मूळचा तो इंग्रजीतीलहि नसून त्याचा जन्म दक्षिण युरोपांत झालेला आहे. इंग्रजीमधील पाहिलीं सुनीतें थॉमस वॅट (१५०३—

१५४७) या कवीने लिहिलीं. पण त्यापूर्वी २०० वर्षे तरी इटलीत या प्रकारची काव्यरचना होत होती. प्रॉव्हेन्समध्ये प्रीतिगीतांची एक परंपरा या काळांत निर्माण होऊन सर्व युरोपीय भाषांत तीं गीते पसरलीं. या काव्यावर सिसिलीच्या दुसऱ्या फ्रेडरिकच्या अमदानींत दरबारी संस्कार होऊन जे काव्यप्रकार निर्माण झाले त्यांतील प्रमुख Sonnet हा होय. Sonnetto या इटालियन शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ पाहिला असतां तो Sonare म्हणजे वाद्य वाजविणें या अर्थाच्या धातूपासून आला असावा असें म्हणतात. वाद्याच्या साथीसह जें छोटें गीत म्हणावयाचें तें Sonnetto अशी त्याची फोड करतात. तेराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेलेला जिउत्तोने दि अरेझो हा आद्य इटालियन सुनीतकार असें मानण्याचा प्रघात आहे. त्यानंतर सुनीतें लिहिलीं तीं महा-कवि डान्ते (१२६५ - १३२१) याने. आपली प्रियतमा बीअॅट्रिस हिच्याबद्दल प्रथमदर्शनींच निर्माण झालेल्या आपल्या उत्कट प्रेमाचा इतिहास त्याने एका गद्यपद्यात्मक ग्रंथांत सांगितलेला आहे. त्यांतील पद्यरचना बव्हंशीं सुनीतपद्धतीची आहे. डान्तेच्या रचनेमुळे सुनीत या काव्यप्रकाराला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. पण त्याचा विकास करून त्याला निश्चित स्वरूप देण्याचें कार्य पेट्रार्क (१३०४-१३७४) या कवीनें केलें. लॉरा या आपल्या प्रणयिनीला उद्देशून त्याने लिहिलेलीं सुनीतें सर्व युरोपीय वाङ्मयांत प्रसिद्धि पावलीं. इटालियनच नव्हे तर इतर युरोपीय भाषांतील सुनीतकारांनीहि त्याची रचना आदर्श मानून आपलें काव्य लिहिलें.

सर थॉमस वॅट या कवीचा उल्लेख वर आलेलाच आहे. हाच इंग्रजींतील आद्य सुनीतकार होय. त्याने लिहिलेलीं सुनीतें पेट्रार्कच्या धर्तीचीं आहेत. कांही तर पेट्रार्कच्या सुनीतांचे अनुवादच आहेत. त्याचा समकालीन व अनुयायी हेन्री हॉवर्ड (अर्ल ऑफ सरे) याने वॅटचा उपक्रम पुढे चालविला. सुनीताच्या मूळच्या इटालियन स्वरूपांत कांही बदलहि त्याने घडवून आणला. एलिझबेथ राणीच्या दरबारांतील इतिहासख्यात सरदार सर फिलिप सिडने याने केलेल्या सुनीतविषयक कामगिरीचा यानंतर निर्देश करावयास हवा. सिडनेने आपल्या प्रेयसीला उद्देशून Astrophel and Stella या नांवाचा सुनीतसंग्रह रचला. कवीचें व्यक्तिमत्त्व आणि काव्याची रसवत्ता यामुळे या संग्रहाला अतोनात लोकप्रियता प्राप्त झाली. त्यामुळे सिडनेचें

अनुकरण करून सुनीतरचना करणारांचें एक पेंच फुटलें. १५९१ सालीं सिडनेचीं सुनीतें प्रसिद्ध झाल्यानंतर पुढच्या सात वर्षांत निदान दोन हजार तरी सुनीतें लिहिलीं गेलीं असावीत असा काव्येतिहासकारांचा अंदाज आहे !

एडमंड स्पेन्सर, शेक्सपीअर व त्याचे समकालीन कॉन्स्टेबल, डॅनियल, ड्रेटन इत्यादिकांचीं सुनीतें याच काळांत लिहिलीं गेलीं. यांपैकी एडमंड स्पेन्सर 'कवींचा कवी' मानला जात असला तरी त्याच्या सुनीतांत या काव्यप्रकाराचे विशिष्ट गुण सांपडत नसल्यामुळे तीं फारशी मान्यता पावलेलीं नाहीत. याउलट शेक्सपीअरने त्या काळीं सर्वच कवींनी हाताळलेल्या या काव्यप्रकारावर आपल्या अलौकिक प्रतिभेचे संस्कार करून त्याला एक नवेंच रूप, तेज व सौंदर्य प्राप्त करून दिलें. त्याची या क्षेत्रांतील कामगिरी इतकी उज्ज्वल ठरली की, वॅटने इंग्रजींत आणलेल्या व एलिझबेथ राणीच्या कारकीर्दीच्या शेवटापर्यंत विशिष्ट प्रकारें परिणत होत आलेल्या या काव्यप्रकाराला 'शेक्सपीरिअन' असें अभिधान टीकाकारांनी दिलें. हा 'शेक्सपीरिअन' प्रकार मूळच्या पेट्रार्कच्या सुनीतापेक्षा अनेक बाबतींत वेगळा होता.

शेक्सपीअरनंतर या क्षेत्रांतील मोठें नांव मिल्टनचें. त्याचा इटालियन काव्य, साहित्य व तत्त्वज्ञान यांचा व्यासंग गाढ होता. त्यानें सुनीताच्या मूळ पेट्रार्कप्रणीत स्वरूपाचें इंग्रजींत पुनरुज्जीवन केलें. मिल्टनची बहुतेक सुनीतें 'प्रासंगिक' आहेत. परंतु अंतःकरण तळापासून ढवळून निघावें, वृत्ती उचंचळून. याव्या, अशा महत्त्वाच्या प्रसंगीं कविमुखांतून निघालेले ते 'उद्गार' आहेत. * परंपरेनें प्रणयाचें वाहन बनलेल्या सुनीताला मिल्टनने जीवनसंग्रामांतील रणवाद्याचें स्वरूप दिलें ही त्याची थोरवी होय. मिल्टनच्या व्यक्तिमत्त्वाचा इतका खोल ठसा त्याने पुरस्कारलेल्या या प्रकारावर उमटला की, पुनरुज्जीवित झालेल्या पेट्रार्कन सुनीताला 'मिल्टनी' (Miltonic) अशीच संज्ञा यापुढील साहित्यसमीक्षकांनी दिली. मिल्टननंतरच्या शंभर वर्षांत सुनीतरचना जवळ जवळ झालीच नाही. एकोणिसाव्या शतकांतील वर्डस्वर्थ हा मोठा व कित्येकांच्या मते सर्वश्रेष्ठ सुनीतकार होय. त्याने

* उदा० 'Avenge O, Lord' हें सुनीत (परिशिष्ट १) पहा.

सुनीतें लिहितांना मिल्टनने घालून दिलेल्या प्रथेचाच अवलंब केला. आणि कीट्सचा एक उल्लेखनीय अपवाद सोडला तर त्याच्यानंतरच्या बहुतेक सर्व कवींनी मिल्टनी किंवा पेट्रार्कन पद्धतीचीच सुनीतें लिहिलीं आहेत.

-वर्डस्वर्थनंतरचे प्रमुख उल्लेखनीय सुनीतकार कीट्स, मिसेस ब्राउनिंग व रोझेटि हे होत. कांहींच्या मतें शेक्सपीअर, मिल्टन, वर्डस्वर्थ, कीट्स, मिसेस ब्राउनिंग व रोझेटि हे इंग्रजी काव्यांतील सर्वश्रेष्ठ सुनीतलेखक आहेत. तर कांहींच्या मतें एडमंड् स्पेन्सरप्रमाणेंच कीट्सलाहि—त्याचें एरवींचें श्रेष्ठत्व मान्य करूनहि—सर्वश्रेष्ठ सुनीतकारांच्या मालिकेंत जागा देतां येणार नाही. तें कसेंहि असो, सुनीताच्या बाबतींत दोन गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत; पहिली अशी की, स्पेन्सर व कीट्ससारखे थोर कवीहि कित्येकांच्या मतें त्यांच्यांत सुनीताला आवश्यक असलेल्या विशिष्ट काव्यगुणांचा सापेक्षतया अभाव असल्यामुळे पहिल्या श्रेणीचे सुनीतकार ठरत नाहीत. दुसरी गोष्ट म्हणजे टेनिसन, ब्राउनिंग, मॉरिस इत्यादि थोर कवींनीं या प्रकारची रचनाच केलेली नाही. शेलेसारख्या कवीचीं देखील चांगलीं सुनीतें फार थोडीं आहेत.

तथापि महाकवींच्या उपेक्षेमुळेहि सुनीतांची परंपरा बंद पडलेली नाही. अर्नोल्ड, मेरिडिथ, स्विनबर्न, रॉबर्ट ब्रिजेस, अँड्यू लँग, ऑस्कर वाईल्ड, अॅलिस मेनेल, हेनले व शेवटीं रूपर्ट ब्रुक यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत व विसाव्या शतकांतहि ती अखंड राखलेली आहे. एकंदरीने, इंग्रजी सुनीताचा सर्व प्रांत संख्येने व गुणवत्तेनेहि अत्यंत समृद्ध असा आहे.

: ३ : इटालियनमधून सुनीत इंग्रजींत आल्यावर त्याच्या स्वरूपांत वॅटपासून मिल्टनपर्यंत जे फेरफार झाले त्यांमुळे त्याचे दोन प्रकार निर्माण झाले; व त्यांचे जे दोन प्रभावी संयोजक शेक्सपीअर व मिल्टन त्यांच्यावरून त्यांना 'शेक्सपीरिअन' व 'मिल्टॉनिक' अशीं नांवे मिळालीं. 'मिल्टॉनिक' हा प्रकार मूळ पेट्रार्कचा असल्यामुळें त्याला 'पेट्रार्कन' असेंहि इंग्रजींत म्हणण्याचा प्रघात आहे. 'शेक्सपीरिअन' सुनीताला 'इंग्लिश' व 'मिल्टॉनिक' सुनीताला (तें मूळचें इटालियन असल्यामुळें) 'इटालियन' असेंहि संबोधलें जातें. पैकी 'पेट्रार्कन' किंवा 'मिल्टॉनिक' (मराठींत 'मिल्टनी') हा प्रकार अधिक प्राचीन असल्यामुळें त्याचा विचार प्रथम करूं.

या पद्धतीत सुनीताच्या चौदा ओळींचे, यमकांची विशिष्ट बांधणी व विषयाची मांडणी यांमुळे दोन भाग होतात. आठ ओळींचा अष्टक (Octave) म्हणून संवोधला जाणारा पहिला विभाग व षट्क—(Sestet) म्हणून सहा ओळींचा दुसरा विभाग. या दोहोंच्यामध्ये आठव्या किंवा ऋचिंत नवव्या ओळीच्या मध्यास विराम असतो. या विरामामुळे सुनीताचे दोन भाग झालेले असतात.

पहिल्या आठ ओळी दोन चतुष्पद्यांच्या मिळून बनलेल्या असतात, तर दुसऱ्या विभागांत दोन त्रिपद्यांचा अंतर्भाव होतो.

अष्टकांत दोहोंपेक्षा अधिक यमकें नसावीत असा सामान्यतः दंडक आहे. त्यांतील यमकें अ ब ब अ, अ ब ब अ अशी किंवा अ ब अ ब, अ ब अ ब अशी असतात.

षट्कांत क ड क, क ड क किंवा क ड ई, क ड ई अशी यमकें सामान्यतः साधलेली असतात, किंवा अन्य प्रकारहि संभवतात उदा० क ड ड, ई क ई; किंवा क ड ई, ड क ई.

मिल्टनी सुनीताचे आशयदृष्ट्याहि दोन स्पष्ट भाग पडतात. त्यांतील अष्टकांत कवीला व्यक्त करावयाच्या काव्यार्थाची मांडणी व विकास असतो तर षट्कांत बहुधा त्याचा उत्कर्ष किंवा परिणति साधलेली असते. उदाहरणार्थ, अष्टकांत एखादी भावना, भावनांकित विचार किंवा प्रसंग वर्णिलेला असेल व षट्कांत पहिल्या विभागांतील भावनेवरून सुचलेला विचार, पहिल्या विभागांतील विचाराची दुसरी बाजू वा पहिल्या विभागांत वर्णिलेल्या प्रसंगावरून निघणारा सर्वसामान्य निष्कर्षहि मांडला असेल. म्हणूनच, अष्टकांत विषयाची एक बाजू रंगविलेली असते व षट्कांत विषयाची दुसरी बाजू रंगवून तो पूर्ण केला जातो असें अनेकदा म्हणण्यांत येतें. या दोन बाजूंत एक प्रकारचा विरोध, विरोधाभास, वा समतोल पुष्कळदा कल्पिलेला असतो. त्यामुळेच सुनीताचा निर्णायक प्रकृतिगुण म्हणून काहींनी मानलेलें “ अर्थाचें आंदोलन ” निर्माण होतें.

अष्टक व षट्क हे या सुनीतप्रकाराचे दोन भाग जवळ जवळ संपूर्ण व स्वयंपूर्ण असतात. मिल्टनी सुनीत हें एकच काव्य नसून जवळ जवळ दोन

काव्ये असतात व अष्टक स्वतंत्र छापून पाहिल्यास तें एक स्वतंत्र काव्यच वाटात्रयास हरकत नाही असें Crossland या टीकाकाराचें म्हणणें आहे. मात्र अष्टक व षट्क यांची जुळणी अभिन्नता भासण्याइतकी कलापूर्ण असावी लागते असेंहि विवेचन त्याने लगेच पुढे केलें आहे. पण त्याची ही भूमिका सर्वमान्य होण्यासारखी नाही. खुद्द मिल्टनच्याच सुनीतांत काव्यार्थाचा अखंड ओघ कुठेहि न थांबतां पहिल्यापासून शेवटपर्यंत वहात राहतो असें Enid Hamer किंवा Sir Arthar Quillerouch यासारख्या टीकाकारांनीं नमूद केलेलें आहे. X

हे दोनहि प्रकार अर्थात् संभवू शकतात. जेथे अष्टक व षट्क स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण भासण्याइतके परस्परापासून वेगळे उठून दिसतात तेथेदेखील त्यांचा एकमेकांशीं बेमालूम सांधा जुळवून एकच काव्यशरीर निर्माण करण्याची जबाबदारी कवीला पत्करावी लागते. यासाठी आठव्या किंवा नवव्या ओळीच्या मध्यांत योग्य स्थळीं विराम योजून भिन्न अर्थसूत्रांची कलापूर्ण गुंफण करण्यांत त्याची करामत व्यक्त होत असते.

यानंतर या इटालियन काव्यप्रकाराच्या इंग्रजी भावंडाचा विचार करावयाचा. नांव शेक्सपीरिअन (मराठींत 'शेक्सपीअरी') असलें तरी या नांवाने संबोधलें जाणारें हें सुनीत शेक्सपीअरपेक्षा जुनें आहे. पर्यायाने त्याचें जनकत्व इंग्रजी साहित्यांतलil पहिला सुनीतकार सर थॉमस वॅट् याच्यापर्यंत नेऊन चिकटवतां येण्यासारखें आहे. सर थॉमस वॅट्ने इटालियनमधून सुनीत इंग्रजींत आणतांना मूळची घडण बहुतांशीं कायम ठेवली. दोन चतुष्पद्यांचें द्वियमकी अष्टक व दोन त्रिपद्यांचें त्रियमकी षट्क हे विशेष मुळावरहुकूम इंग्रजींत आणले. मात्र षट्कांत शेवटच्या दोन ओळींचें यमक साधण्याची नवीच पद्धत त्याने रूढ केली. हा छोटासा बदल इटालियन सुनीताच्या मूळ स्वरूपाचीच विघटना करणारा ठरला ! सरने वॅट्च्या या प्रथेचें अनुकरण केलेंच. शिवाय अष्टक व षट्क या दोन विभागांच्या ऐवजीं प्रत्येकींत दोन यमकें असलेल्या तीन चतुष्पद्या व शेवटल्या दोन ओळींचें युग्मक असे विभाग पाडून सुनीतलेखनाची पद्धत त्याने सुरू केली. सर फिलिप सिडनेने त्याचेंच अनुकरण केलें. त्यामुळे कालां-

तराने, “ अष्टक व षट्क असे दोन विभाग व त्यांमधील विराम ” या सुनीताच्या मूळच्या महत्वाच्या विशेषांकडे दुर्लक्ष होत जाऊन “ बारा ओळी व दोन ओळी ” असे विभाग पाडण्याचीच प्रवृत्ति बळावली. आधीच्या बारा ओळींत उत्कर्षाप्रत नेलेल्या भावनेचा युग्मकाने सुभाषित-वजा समारोप साधण्याची पद्धत रूढ झाली. आपल्या काळीं प्रचलित असलेल्या या प्रथेलाच सुव्यवस्थित स्वरूप देऊन डॅनिअल व शेक्सपीअर या कवींनी पुढे ‘ शेक्सपीरिअन ’ म्हणून ख्यातनाम झालेला सुनीतप्रकार इंग्रजीत अस्तित्वांत आणला.

मिल्टनी व शेक्सपीअरी हीं दोन्ही सुनीतें भावडेंच असल्यामुळे त्यांच्या कांही अवयवांत व प्रकृतिगुणांत साधर्म्य असणार हें ओघानेंच आलें. मिल्टनी सुनीतांतील अष्टकांतल्याप्रमाणेच शेक्सपीअरी सुनीताच्या पहिल्या १२ ओळींत विषयाचा उपन्यास व परिपोष साधलेला असतो. पण अष्टकापेक्षा हा भाग अधिक मोठा असल्यामुळे त्यांत पुनरुक्ति, विस्तार व कल्पनांची कलाकुसर यांना अधिक वाव मिळतो. मिल्टनी सुनीताच्या दुसऱ्या भागांत म्हणजे षट्कांत अष्टकांतील विषयाचा उत्कर्ष किंवा परिणति साधलेली असते. तर शेक्सपीअरी सुनीतांतील द्विपदींत पहिल्या द्वादशकांत विस्ताराने व्यक्त झालेल्या विषयाचा चमत्कृतिपूर्ण उपसंहार साधण्याचा किंवा त्याला अर्थान्तरन्यासाच्या स्वरूपाची कलाटणी देण्याचा प्रयत्न असतो.

मिल्टनी व शेक्सपीअरी या सुनीतप्रकारांत श्रेष्ठकनिष्ठ ठरविणें कठीण आहे. सुनीताची श्रेष्ठता ही त्याच्या प्रकारापेक्षा व तंत्रशुद्धतेपेक्षा कवीच्या प्रतिभेवरच अधिक अवलंबून असते. तथापि शेक्सपीअर व त्याच्या समकालीन कवींनी शेक्सपीअरी प्रकाराला लोकप्रियता मिळवून दिली असली तरी मिल्टनी सुनीताची घडणच सूक्ष्म भावना व त्यांचें आंदोलन व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने सरस आहे असें कांही टीकाकारांचें मत आहे. उच्चनीचतेचा प्रश्न बाजूला ठेवला तर सर्वसामान्यपणें असें म्हणतां येईल की, एकाच भावनेच्या वा विचाराच्या दोन बाजू आलटून पालटून दाखविणें, एक प्रकारचें विरोधाभासयुक्त आंदोलन साधणें हा मिल्टनी सुनीताचा विशेष तर तीन चतुष्पद्यांत परिपुष्ट करित आणलेल्या भावनेचा वा विचाराचा द्विपदींत परमोत्कर्ष साधणें, एक प्रकारचा अर्थान्तरन्यास साधून लालित्यपूर्ण समारोप

करणें किंवा शेवटीं, एकदमच विरोधी विचाराचा किंवा कल्पनेचा उपन्यास करून, चमत्कृति किंवा कलाटणी निर्माण करणें हा शेक्सपीअरी सुनीताचा विशेष होय.

: ४ : इंग्रजी सुनीताचा विकासक्रम व त्यांतून उद्भूत झालेले त्याचे दोन प्रकार यांचें समालोचन येथवर झालें.

‘ Oxford English Dictionary ’ ने सुनीताच्या दोन व्याख्या व्याप्तीच्या क्रमाने पुढीलप्रमाणे दिल्या आहेत:

(1) A piece of verse (properly expressive of one main idea) consisting of fourteen decasyllabic lines, with rhymes arranged according to one or other of certain definite schemes.

(2) A short poem or piece of verse; in early use, esp. one of a lyrical or amatory character.

वरील व्याख्यांत उल्लेखिलेल्या तांत्रिक विशेषांचें विवेचन पूर्वी आलेलेंच आहे. आशयदृष्ट्या विचार केला असतां, सुनीत हें कथनात्मक काव्यांत पडत नसून भावकाव्यांतच त्याचा समावेश होतो हें या दोनही व्याख्या स्पष्टपणें सूचित करतात. सुनीताचा उगम मध्ययुगीन प्रेमगीतांपासून झाला हें तर इतिहाससिद्धच आहे. पण भावकाव्याच्या कुळीत जन्मलें असलें तरी अनेक शतकांच्या विशिष्ट विकासामुळे सुनीत हें सामान्य भावगीतापेक्षा प्रकृतिदृष्ट्या निराळें बनलें आहे. भावगीताप्रमाणे सुनीताचेहि वर्ण्य विषय अनेक असू शकतात. परंतु भावगीतांत एकपिंड भावनेचा शुद्ध, सहज आणि स्वैर विलास अभिप्रेत असतो तर विचार व भावना यांचा उत्कट व तुल्यत्रल समन्वय सुनीतांत अपेक्षिला जातो. सुनीतांतील भावनेची खोली किंवा तीव्रता कमी असतात असें नव्हे. पण ती संयमित व विचारान्वित असावी लागते. भावनेला विचाराची जोड मिळाल्यामुळे सुनीताला एक प्रकारचें प्रगल्भ स्वरूप येतें. लालित्याला अनुकूल असा छंद व गेयता यांची मदत भावगीताला नेहमीच असल्यामुळे सामान्य असा काव्यार्थहि त्यांत खपून जातो. उलट एकाच ठरलेल्या वृत्तांत, चौदा ओळींच्या अवकाशांत, विशिष्ट यमकांची कसरत साधून सुनीतकाराला आपला आशय व्यक्त करावयाचा असल्यामुळे काव्या-

र्यांची घनता व रचनेची कलात्मकता या दोनही गोष्टी भावगीतापेक्षा त्यांत अधिक मात्रेने असाव्या लागतात. The English Sonnet या सुनीत-संग्रहाच्या प्रस्तावनेत Enid Hamer नें सुनीताच्या वरील विशेषांचें मोठें समर्पक वर्णन केलें आहे. तें असें:—

“ Nearly all good sonnets hold a nice balance between thought and feeling. The emotions may be deep and strong even passionate, but they are steadied and elevated by intellectual concentration...There is no emotional abandonment though there may be exaltation or ecstasy. ” (पृ., ५०)

William Sharp हा Sonnets of This Century या सुप्रसिद्ध संग्रहाचा संपादक म्हणतो—

“ It (the Sonnet) should have the characteristic of apparent inevitableness and in expression be ample, yet reticent. It must not be forgotten that dignity and repose are essential qualities of a true sonnet ” (प्रस्तावना पृष्ठ ८०)

भावगीताच्या लेखकाला बरेंच रचनास्वातंत्र्य मिळूं शकतें. कारण भावगीताच्या प्रकृतींत एक प्रकारचा लवचिकपणा व सैलपणा असतो. सुनीताचें तसें नाही. Crossland नें म्हटल्याप्रमाणे इतर काव्यप्रकारांच्या स्वरूपा-विषयी अनुलंघनीय असे नियम नाहीत; गुणवत्तेचे स्थूल आदर्श आहेत. सुनीताबाबत मात्र निश्चित अपरिवर्तनीय असे नियमच आहेत व ते पाळले गेले नाहीत तर सुनीताचें ‘ सुनीतत्व ’ च स्थापित होत नाही. तेव्हा असल्या अभंग यमनियमांतून आविर्भूत होणारें सुनीताचें काव्यशरीर हा एक प्रकारें शारदेचा हठयोगच नव्हे काय ? सुप्रसिद्ध कन्नडकवि प्रा. द. रा. बेंद्रे यांनी वरील अर्थानेच सुनीतसाधनेला पार्वतीने शिवप्राप्तीकरिता केलेल्या उग्रतपश्चर्येची उपमा दिली आहे.* ‘ Lyric Poetry ’ या इंग्रजी भावकाव्याच्या इतिहासाचा कर्ता Ernest Rhys यानेहि त्याला ‘ a song put into a casket, a melody carved in marble ’ असें संबोधलें आहे तें अन्वर्थकच होय.

सुनीतांतर्गत विरामाने त्याचे रचनादृष्ट्याच नव्हे तर आकृष्ट्याच दोन भाग पडतात. यासुळे एक प्रकारचें अर्थाचें आंदोलन निर्माण होतें व. हें आंदोलन हा सुनीताचा एक निर्णायक प्रकृतिगुण होय असें कांहींनी मानलें आहे. याचा उल्लेख वर आलेलाच आहे. Theodore Watts-Dunton या एकोणविसाव्या शतकातील टीकाकाराने ही उपपत्ति विशेष हिंसा पुढें मांडली. रोझेटि या प्रख्यात सुनीतकाराचा मित्र व एक स्वतंत्र प्रज्ञेचा टीकाकार म्हणून Theodore Watts-Dunton याला बरीच मान्यता प्राप्त झाली होती. सुनीताचें स्वरूप विशद करण्यासाठीं त्याने लिहिलेलें 'Sonnet's Voice or Metrical Lesson by the Sea-shore' हें सुनीत प्रसिद्ध आहे. सुनीतावरच्या त्याच्या लेखाला १८९५ च्या Encyclopedia Britannica मध्ये स्थान मिळालें होतें. त्याच्या उपपत्तीचा इंग्रजी वाङ्मयांत बराच फैलाव झाला आहे. मराठींतहि तिचा अनुवाद झालेला आढळतो.

Watts-Dunton उपपत्तीचें स्वरूप थोडक्यांत असें सांगतां येईल: सुनीत ही एक प्रकारची लाट आहे. लाट ज्याप्रमाणे जोराने किनाऱ्याकडे येते, आढळते, फुटते व परत फिरते त्याप्रमाणे सुनीताच्या अष्टकांत काव्यार्थाचा विकास होत होत तो एका बिंदूपर्यंत येतो. तेथे त्याला कलाटणी मिळते व परत फिरणाऱ्या लाटेप्रमाणे षट्कांत त्याची दुसरी बाजू रंगविली जाते. अष्टकांत जो विचार किंवा जी भावना असते तिच्या विरोधी किंवा उलट भावना या विचारषट्कांत वर्णून अर्थाचें आंदोलन साधणें हें सुनीत या काव्यप्रकाराचें वैशिष्ट्य होय.

या उपपत्तीला The Wave Theory असें नांव इंग्रजींत मिळालें आहे. पेट्रार्केन सुनीतांतील षट्काला इटालियनमध्ये volta किंवा Turn असें संबोधण्यांत येतें त्यावरूनहि तिला पुष्टीच मिळते असें तिच्या पुरस्कर्त्यांचें म्हणणें आहे. मराठी टीकाकारांनी वापरलेला 'कलाटणी' हा शब्द किंवा कन्नड-कर्वींनी 'उय्याले' (हिंदोळे) या शब्दाची केलेली योजना यांवरून भारतीय भाषांतहि तिचा स्वीकार झाल्याचें आढळून येतें. सुनीताच्या अंतरंगासंबंधी लिहितांना "आंदोलित भावना हा आत्मा व ठराविक चरणांचें यमकबद्ध शरीर हें त्याचें (सुनीताचें) लक्षण" असें मानणाऱ्या प्रा० श्री. बा. रानडे यांनाहि ही उपपत्ति अभिप्रेत असावी (काव्यविचार, पृष्ठ ४८).

पण आज ती इंग्रजी साहित्यांत सर्वमान्य नाही. Crossland आदि टीकाकारांनी तिच्यावर कठोर प्रहार करून तिचे वाभाडे काढले आहेत. सुनीताच्या सर्व प्रांतांचे समालोचन केले म्हणजे अव्याप्तीचा दोष वरील उपपत्तीत आहे असे दिसून येते. सुनीताचे अष्टक व षट्क किंवा द्वादशक व युग्मक हे दोन भाग पडतात व त्यांत वेगवेगळ्या प्रकारचा आशय व्यक्त केलेला असतो हे सर्वच टीकाकारांनी मान्य केलेले आहे. Crossland सारखे कांही लोक तर आशय व रचना या दोन्ही दृष्टींनी हे भाग दोन निरनिराळ्या कविता भासण्याइतके स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असावेत असा आग्रहहि धरतात. पण यांतील परस्परसंबंध Watts-Dunton च्या उपपत्तीत कल्पित्याप्रमाणेच असतो असे मात्र म्हणतां यावयाचे नाही. Enid Hamer ने यात्रावत पुढील प्रमाणे विवेचन केले आहे:

For the theme of a Sonnet has nearly always two parts or elements. It may be based on experience and its application, on the discovery of common ground between dissimilar things, on contrast comparison or the bringing together of past and present or the duality may be given by a sudden and complete volte face of mood or vision." (The English Sonnet. पृ. ४४)

आपल्याकडे श्री. के. नारायण काळे यांनी सुनीताच्या दोन भागांना अनुक्रमे चंडोलपक्षाची गगनस्पर्शी भरारी व त्याचे संथ तळपणे यांची उपमा दिलेली आहे. * समावेशकतेच्या दृष्टीने लाटेच्या उपमेपेक्षा ती कदाचित् सरस ठरेल, पण कोणतीहि उपमा घेतली तरी तिचा मुख्य गुण सूचकता असतो. विषयाचे संपूर्ण स्वरूप काटेकोरपणाने ती कधीच व्यक्त करू शकत नाही. फार तर त्याचे कांही पैलू तेवढे दाखवते हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.

सुनीताचे दुहेरी किंवा दुरंगी स्वरूप सर्वमान्य असले तरी त्याच्या एका-

“ * सुनीतांतील वस्तुविकासाचे वर्णन दृष्टांतानेच करावयाचे झाल्यास चंडोलपक्षाची गगनस्पर्शी भरारी व तीनंतरचे त्याचे आकाशांत तळपत राहणे, यांच्याशी सुनीतांतील अष्टपदी व षट्पदी यांचे साधर्म्य दाखवून करता येईल. ” (सुनीतिका प्रस्तावना पृ. ९)

त्मतेवरहि तितकाच भर दिलेला आढळतो. सुनीताचे अष्टक व षट्क हे दोन भाग एकमेकांत वेमालूमपणें मिसळले जाऊन एकच काव्यशरीर निर्माण व्हावें म्हणून कित्येकदा आठव्या किंवा नवव्या ओळीच्या मध्यास विराम यावा अशी योजना केलेली असते. हा विराम अष्टकाच्या शेवटीं येऊन आशय व रचना यांच्या दृष्टीने अष्टक व षट्क हे भाग दोन कविता भासण्याइतके स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असले तरी त्यांच्या संयोजनामुळे साधला जाणारा परिणामच कवीला अभिप्रेत असतो. स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण भासणारे सुनीताचे भाग या परिणामाचे षट्क म्हणूनच कवितेंत कार्यकारी झालेले असतात. वर दिलेल्या सुनीताच्या व्याख्येंतील “mainly expressive of one idea” हा भाग या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. पुढें उद्धृत केलेली इंग्लिश टीकाकारांचीं मतेंहि वरील विवेचनास पोषकच ठरतात:

“The essence of the Sonnet is that it must maintain one and one leading thought throughout its length.”

—Normal Hefel.

“The thought or mood must be significant and a poetical unit single in the emotional and imaginative effect.”

—C. M. Guyly.

मात्र सुनीतांतील आशयांत वर म्हटल्याप्रमाणें एकात्मत्व किंवा एक-परिणामत्व असलें तरी भावगीतांतील सहजस्फूर्त भावनेपेक्षा तिचें स्वरूप वेगळें असतें. भावगीतांत शुद्ध, अविकृत, एकजिनसी अशा भावनेचा सहजोद्रेक व सहजविलास पहावयास मिळतो तर सुनीतांत विचाराची बैठक मिळाल्यामुळें त्या भावनेला अनेक पैलू पडूं शकतात. तिचा आविष्कारहि संयमित स्वरूपांत होतो. गेयता आणि नादमाधुर्य यांची जोड भावगीताला मिळूं शकते तर सुनीताच्या सौंदर्याची अभिव्यक्ति सूक्ष्म अर्थशलाकांवर व सूचितार्थावर मुख्यतः अवलंबून असते. प्रसाद व लालित्य हे भावगीताचे मुख्य गुण तर भावनेला विचाराचे पैलू पडून साधलेलें उदात्तत्व (Sublimity) हा सुनीताचा विशेष होय. म्हणूनच सुनीताच्या लोकप्रियतेला एक प्रकारची मर्यादा पडत असावी. तो एक विदग्ध वाङ्मयप्रकार आहे. वाचकाचें मन ‘संस्कारित’ होऊन विशिष्ट पातळीवर आलेलें असल्याखेरीज त्याला त्याचा संपूर्ण आस्वाद घेतां येत नाही.

: ५ : सुनीताच्या स्वरूपाची चर्चा करित असतां एक महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो म्हणजे तो 'सुनीताला योग्य विषय कोणते' हा होय.

प्रत्यक्षांत सुनीते विविध विषयांवर लिहिलीं गेलीं आहेत. प्रणय हा त्यांचा प्रधान विषय आहेच. एके काळीं तर तोच त्यांचा एकमेव विषय समजला जाई. परंतु प्रण्यांतहि मीलन व परिपूर्ति यांऐवजी विरह, वंचना, समसुकता व निराशा या अवस्थांचें वर्णन त्यांतील रसपरिपोषाला अधिक अनुकूल ठरलें आहे. सुनीताच्या नायकांला प्रेमासाफल्य क्वचितच अनुभवायला मिळतें. Our Sweetest songs are those that tell of saddest thought हें सुनीताच्या वाचनींत विशेषार्थाने खरें आहे. स्त्रीप्रेमाबरोबर मित्रप्रेमाला सुनीतांत स्थान मिळालेलें दिसतें. स्त्रीप्रेम व मित्रप्रेम यांतील विरोध व मित्रप्रेमाचा विजय हें शेक्सपीअरच्या काळीं सुनीतकारांचे आवडते विषय होते. प्रेमाबरोबर मरण आलेंच. मृत्यूहि सुनीतकारांचा आवडता विषय आहे.

इटालियन व इंग्रजी राजदरबारांत सुनीताचें बालपण जाऊन तें प्रौढ दशेंत आलें. त्यामुळे राजस्तुति किंवा यजमानस्तुति हाहि त्याचा एक विषय बनला. जिवंत व मृत मित्रांचें गुणगान, थोर पुरुषांबद्दल आदराचें प्रदर्शन, कवि व काव्य यांचे संबंध व स्वरूप यांचें वर्णन, ईशस्वरूपाचें चिंतन हे सर्व विषय सुनीतकारांनी हाताळलेले आहेत.

निव्वळ निसर्गवर्णन हा विषय सुनीताला पुरेसा होऊं शकत नाही. त्या वर्णनाला भावनेची किंवा विचाराची बैठक असेल तरच सुनीतरचनेला तो पात्र ठरतो.

उपरोध, उपहास, नर्मविनोद, व्याजोक्ति हे विषय सुनीताला कितपत अनुकूल आहेत असा प्रश्न वारंवार विचारण्यांत आला आहे. सुनीताच्या जन्मकाळापासून राजकीय प्रतिस्पर्धावरील वक्रोक्तिपूर्ण टीकेसाठीं त्याचा उपयोग करण्यांत आला आहे. व्याजोक्ति, उपरोध व प्रगट उपहास या सर्वांचा अवलंब त्यांत आहेच. निव्वळ हास्यरसोत्पादक सुनीतेहि लिहिलीं गेलीं आहेत पण एकंदरीने तीं थोडीं आहेत. भावनेची वा विचारांची सुश्लिष्ट व उदात्त अभिव्यक्ति हा सुनीताचा विशेष मानला जातो. विनोदी सुनीतांत तो येणें शक्य नसल्यामुळे विनोद सुनीताला वावडा आहे असेच मानणें भाग आहे.

एंकां प्रख्यात टीकाकाराने म्हटल्याप्रमाणे सुनीत अमुक विषयावर लिहावें व अमक्यावर लिहूं नये असे नियम करतां येणार नाहीत. कवीच्या सामर्थ्यावरच सुनीताची गुणवत्ता अवलंबून राहिल. परंतु त्याबरोबरच सुनीताच्या गुणविशेषांना कांही विषय अनुकूल असतील तर कांहीं तितक्या प्रमाणांत नसतील हें स्पष्ट आहे. अनुकूल विषय व प्रतिभा आणि रचनाकौशल्य असलेला कवि यांचा 'समसमां संयोग' झाला म्हणजेच पहिल्या श्रेणीची सुनीतें निर्माण होतात.

: ६ : सुनीत या काव्यप्रकाराचा इंग्रजीतील इतिहास, त्याचें स्वरूप व तंत्र यांचा संक्षेपानें विचार केल्यानंतर मराठी सुनीताकडे वळणें इष्ट होईल. सुनीताचा मराठीतील विकास पाहतांना वि. मो. महाजनी यांचें नांव प्रथम नजरेसमोर येतें. आंग्ल कवितेच्या परिचयानंतर तिला मराठी वेष चढविणाऱ्या मंडळींत महाजनी हे पहिले प्रसिद्ध मराठी कवि ठरतील. त्यांनी बऱ्याच इंग्रजी कवितांचीं रूपांतरें व भाषांतरें केलीं. "इंग्रजी भाषा-रामांत विहार करीत असतां जीं जीं सुंदर व सुगंधि कुसुमें सांपडलीं त्यांची ओंजळ महाराष्ट्रियांस अर्पण करीत आहों ... हीं कुसुमें आपल्या इकडच्या कुसुमांहून भिन्न आहेत. त्यांचें रूप निराळें—रंग निराळा—सौगंध्याहि निराळें." असें कुसुमांजलीच्या प्रस्तावनेंत त्यांनीं म्हटलें आहे. या कुसुमांजलीतील 'काल आणि प्रिया' * ही कविता शेक्सपीअरच्या क्र० ६४-६५ या दोन सुनीतांचें एकत्रित रूपांतर आहे. सुनीताच्या बाह्य रूपाशीं या रूपांतराचें कांहीच साम्य नाही. पुढें १८८८ सालीं केशवसुतांनी वरील दोन सुनीतांपैकी—'Since brass nor stone' या दुसऱ्या सुनीताचें मूळ रूपाशीं जुळणारें असें भाषांतर, 'काल आणि प्रियेचें सौंदर्य' या नांवाने, शा. वि. वृत्ताच्या सोळा ओळींत, प्रसिद्ध केलें.

अर्वाचीन मराठी काव्यांतील नवयुगाचे प्रवर्तक केशवसुत यांच्याकडेच मराठी सुनीताचें जनकत्व जातें. केशवसुतांच्या पूर्वी विशिष्ट कलात्मकतेने नटलेला व तंत्रबद्ध असा हा प्रकार मराठींत नव्हता. केशवसुतांनी याबाबत हिरीरीने प्रयोग करून परदेशीय असा हा प्रकार मराठींत आणला. त्यांच्या

पुरस्कारामुळे व यशस्वी सुनीतलेखनामुळेच पुढील मराठी कवींना या प्रकारांत रचना करण्याचें आकर्षण वाटलें असावें.

केशवसुतपूर्व मराठी कविता बरीचशी पारंपारिक, बोधपर, भाषांतररूप अशी होती. केशवसुतांनी या मराठी काव्यांत नवीन चेतना निर्माण केली. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या नवजाणिवांनी भारलेलें त्यांचें मन ज्या वेळीं अभिव्यक्तीसाठीं धडपडूं लागलें त्या वेळीं त्याने वृत्तप्रकारादींचीं जुनीं बंधनें जशीं झुगारलीं तशींच नवनवी आशयप्रकटनाचीं काव्यवाहनें हि शोधून काढलीं. 'आम्ही कोण' मधील कवीची आत्मप्रतिष्ठा किंवा 'मयूरासन आणि ताजमहाल' मधील प्रीतीची थोर पदवी यासारख्या विषयांतील विचारसौंदर्य व्यक्त करण्यासाठीं केशवसुतांना 'सुनीत' हा अभिनव काव्यप्रकार योजावासा वाटला. यांत त्यांच्या प्रतिभेचें वैशिष्ट्य व सामर्थ्यच दिसून येतें.

'मयूरासन आणि ताजमहाल' हे केशवसुतांचें पहिलें पूर्णरूप स्वतंत्र सुनीत. (लेखनकाल : १३-११-१८९२) हेंच मराठीतील पहिलें सुनीत मानलें जातें. अर्थात् हें सुनीत लिहिण्याआधी त्यांनी बरीच सुनीतसदृश रचना केली होती. केशवसुतांनी सुनीतरचनेबाबत केलेल्या प्रयोगांची चर्चा प्रा. रा. श्री. जोग यांनी आपल्या केशवसुतांवरील ग्रंथांत सविस्तरपणें केली आहे. सुनीत हा काव्यप्रकार मराठींत आणण्याची या कवीने हेतुपुरस्सर खटपट केली हें सांगतांना ते म्हणतात—“इंग्रजी सुनीतास सर्वस्वी समान असें मराठी सुनीत लिहिण्यास जरी १८९२ हें वर्ष यावें लागलें तरी सुनीतसदृश रचना करावयास प्रारंभ त्यांनी १८८६ सालापासूनच केला होता. जवळजवळ वीस कविता या पद्धतीने लिहिल्यावर व शेवटच्या द्विपदीबाबत बरेच प्रयोग केल्यावर बाह्यांगाच्या दृष्टीनेहि चतुर्दशचरणी रचना त्यांना साधली व नंतर त्यांनी सुनीतरचनाच केली, आणि चतुःश्लोकात्मक सुनीतसदृश रचना सोडून दिली. या साऱ्या गोष्टींवरून हे प्रयत्न सहेतुक चालले होते. याविषयी शंका उरत नाही.” *

केशवसुतांचा कल शेकसपिअरी सुनीताकडे असावा असें त्यांच्या सुनीतपूर्व

रचनेवरून वाटते. ही रचना बहुधा पौडशचरणी असून तिच्यांत पहिल्या तीन श्लोकांचा एक व शेवटच्या चारचरणी श्लोकाचा दुसरा असे दोन विभाग पडलेले दिसतात. दुसऱ्या विभागांत शा. वि. वृत्ताचे दोन चरण नसले तरी केव्हा केव्हा अल्पविस्तर अशा एखाद्या वृत्ताच्या चार ओळींत विषयाचा समारोप केलेला आढळतो. केशवसुतांनी रचलेलीं बहुतेक सारीं सुनीतें मात्र मिल्टनी पद्धतीचीं आहेत. शेक्सपीरियन पद्धतीप्रमाणे शेवटीं दोनच ओळी येणें आवश्यक, परंतु शा. वि. वृत्ताच्या दोनच ओळी मराठी रूढीस विसदृश म्हणून तसें करण्याऐवजी आठ व सहा ओळींचे—विशिष्ट यमकवांधणीच्या पद्धतीमुळे स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण वाटणारे—विभाग लिहिणें अधिक सयुक्तिक वाटून केशवसुत मिल्टनी पद्धतीकडे वळले असावेत. परंतु ‘आम्ही कोण’ हे त्यांचें उत्कृष्ट सुनीत शेक्सपीअरी आहे व ‘प्रतिभा’ ‘चिरवियुक्ताचा उद्गार’ आणि ‘प्रीति आणि तूं’ हीं आशयदृष्ट्या शेक्सपीअरीच आहेत. शा. वि. या उचित वृत्ताची जोड, विचारांचा भरदारपणा, विषयाचें विविधत्व आणि भाषेचें ओज व प्रवाहित्व हीं केशवसुतांच्या सुनीतांचीं प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणतां येतील.

केशवसुतांच्या समकालीन कवींपैकी माधवानुजांनी दोन (मिल्टनी) सुनीतें लिहिलीं आहेत. दत्त, विनायक, बी या कवींनी सुनीत असें लिहिलेले आढळत नाही. कवि तांबे यांची प्रवृत्ति भावगीतरचनेकडे अधिक. त्यांनी अधूनमधूनच पण कांही मनोज्ञ सुनीतांचें लेखन केले. “प्रियेस—” या शीर्षकाखालीं त्यांनी १९०२-०३ सालीं जी सुनीतमाला रचिलेली होती ती पुढे त्यांच्या काव्यग्रंथांतून गाळून टाकलेली आढळते. पण भावोत्कटता व रचना-सौंदर्य या दृष्टींनी ती अभ्यसनीय आहे. तांबे यांच्या एकूणच सुनीतांत प्रबळ आणि वेगवान भावनेचा ओघ प्रथमपासून अखेरपर्यंत वाहतांना दिसतो. त्यांच्या भावनोत्कटतेला विचाराची हृद्य अशी जोड आहे आणि सहजसुंदर अशी कल्पनासुमनें त्यांच्या सुनीतांत विखुरलेली आहेत. त्यामुळे भावगांभीर्य, लालित्य आणि माधुर्य हे तिन्ही गुण त्यांत एकवटून प्रगट झालेले आढळतात. सुनीत हा भावकाव्याचाच एक प्रकार आहे हें तांबे यांच्या सुनीतांवरून कोणासहि पटावें. मात्र पुढील अनेक मराठी कवींनी वरील महत्त्वाची गोष्ट विसरून जाऊन भारदस्त, विचारजड विषयावरच सुनीत

असाव किंवा विषय कसाहि असला तरी चमत्कृति व कलाटणी असावा म्हणजे सुनीत झालें अशी समजून करून घेतली असें दिसतें. यामुळे साहजिकच अनेकदा सुनीताच्या अंतरंगाच्या वास्तविक स्वरूपाकडे कवींचें दुर्लक्ष झालें.

गोविंदाग्रज, बालकवि, रेंदाळकर, रहाळकर या कवींनी थोडीफार सुनीतें लिहिलीं हें खरें, तथापि त्यांपैकीं कोणी या प्रकाराचा आग्रहाने प्रचार केला असें दिसत नाही. निर्यमक काव्यरचनेची नवी प्रथा प्रचलित करूं पाहणारे रेंदाळकर यांचें एक सुनीत अगदीच यमकरहित आहे यांत नवल नाही. रेंदाळकरांचें 'बाष्पबिंदु' हें दीर्घकाव्य १२ निर्यमक सुनीतांतच गुंफलेलें आहे. बालकवींच्या संग्रहांत 'काल आणि जीवित' व 'प्रेमलेख' हीं दोन त्यांच्या इतर कवितांहून निराळीं वाटणारीं, नीटस रचनेचीं, मनोरम सुनीतें आढळतात.

मराठीमधील प्रेम या विषयावरील सुनीतांत गोविंदाग्रजांचीं सुनीत उल्लेखनीय ठरतील. 'वेडा' व 'ओसाड आडांतील एकच फूल' या कवितांत त्यांनी सुनीताचा उपयोग प्रतीकात्मक का होईना पण कथावस्तु सांगण्याकडे यशस्वीपणे केला तोहि लक्षांत घेण्याजोगा आहे. शेक्सपिअरी सुनीतांतील सुभाषितवजा समारोप चांगल्या रीतीने साधल्याचीं उदाहरणें म्हणून 'ओसाड आडांतील एकच फूल' मधील क्र० २ व ३ या सुनीतांतील अंत्य द्विपद्या पाहण्याजोग्या आहेत. स्वतःच्या प्रतिबिंबांत आपल्याच भावनेचे रंग वठविणाऱ्या त्या आडांतील फुलाची भावना सांगतांना गडकरी लिहितातः

“ जो तो या जगतावरी पसरितो छाया मनाची सदा
निःश्वासें तुमच्याच सृष्टि करपे, तव्हांच ती तापदा ”

— 'वेडा' या कवितेमध्ये पश्चिम दिशेस दिसणाऱ्या एका तारकेच्या दर्शनाने मुग्ध होऊन धावत सुटणाऱ्या व कोठे नापत्ता होणाऱ्या प्रेमवेड्याची कहाणी तीन कलापूर्ण सुनीतांत गोविंदाग्रजांनी गुंफली आहे. या कवीचीं सर्व सुनीत शेक्सपिअरी पद्धतीचीं आहेत 'एका जुन्या श्लोकाची आठवण' या गोविंदाग्रजांच्या सुनीताचा उल्लेख विषयांची प्रस्तावना, परिपोष व परिसमाप्ति हीं अंगें स्पष्टपणें दर्शविणारें सुनीत म्हणून करावयास हवा. केशवसुतांनी ज्याकडे

विशेष लक्ष दिलें तें मिल्टनी सुनीत मार्गें पडून मराठी कवी शेक्सपिअरी सुनीताकडे वळत होते हें गोविंदाग्रजादींच्या सुनीतांवरून स्पष्ट होतें.

— १९२० नंतरच्या कालखंडांत रविकिरणमंडळाने विविध काव्यप्रकारांच्या बाबतींत उत्साहाने रचना करून ते समृद्ध करण्याचा यत्न केला. काव्यप्रकारांचें लेखन व तद्विषयक चर्चा अशा दोन्ही दृष्टींनी मंडळाच्या सदस्यांनी भरपूर कामगिरी केली. सुनीतरचनेच्या बाबतींत तर मंडळाने 'ईष्येने मन घातलें.' काव्याचें अंतरंग व बहिरंग या दोन्ही बाबींत नवीन कांही करून दाखवा-वयास मंडळाचे उत्साही, नावीन्यवादी कवी उत्सुक झाले होते. 'ज्ञानप्रकाश'-मधाल काव्यशास्त्रविनोद या सदरांत या नावीन्याचा आविष्कार व पुरस्कार केला जाई. 'सुनीत' हा तेव्हाच्या परंपराभिमानी व प्रगतिवादी मंडळी-मधील एक वादाचा विषयच होऊन बसला होता. "सॉनेट बारा ओळींचें असावें की चौदा ओळींचें असावें, त्याला सुनीत म्हणावें, स्वनितक म्हणावें, की गीतक म्हणावें याबद्दल 'महाराष्ट्रशारदामंदिरांत' कडाक्याचे वाद होऊन कै. कविवर्य अनंततनय, क. प्रो. बापूसाहेब चाफेकर, श्री. ना. म. भिडे प्रभृति जुनी वजनदार मंडळी एका बाजूला आणि आम्ही तरुण नवोदित लेखक दुसऱ्या बाजूला असे दोन तट पडले." असें रा. माडखोलकरांनी 'दोन तपें' मध्ये म्हटलें आहे. (पृ. २३४). सुनीताला 'सण्णाट' असें संबोधून "तुझा जन्म युरोपांत तेव्हा तूं तेथेच राहावेस, या आर्थाच्या भूमिलार्गी येऊं नयेस" × असा उपदेश करणारी जी परंपराभिमानी मंडळी या वेळीं होती त्यांचेविरुद्ध, रविकिरणमंडळाने, प्रयोगस्वातंत्र्याच्या अभि-निवेशाने सुनीताचा प्रचार व पुरस्कार केला असें दिसून येतें. यापूर्वी केशव-सुतांनीहि एखाद्या 'मिशनऱ्याप्रमाणे' सुनीताचा प्रचार केला होता या गोष्टीची येथे आठवण येते.

रविकिरणमंडळाचे ज्येष्ठ कवि गिरीश यांच्या 'कांचनगंगा' या पहिल्या काव्यसंग्रहांत (प्रकाशन; १९३०) जवळ जवळ एक चतुर्थांश कविता सुनीतेंच आहेत. त्याकाळीं कवींच्या मनास सुनीताचें किती आकर्षण वाटत होतें हें यावरून दिसेल. सुनीतावर लिहिलेलें एक सुनीत या संग्रहांत आहे. त्यांत सुनीत ही आमची विशिष्ट 'कामगिरी' आहे असें कवि सांगतो.

‘ फलभार ’ या गिरीशांच्या काव्यसंग्रहांत गजलांतील सुनीतरचनेचेहि कांही प्रयोग आहेत. अशा प्रकारच्या सुनीतावर, ‘ गज्जल-सुनीत-वृत्त-वारुणी ’ असें कवीनें लिहिलें आहे. (उदा० ‘ ध्येयदर्शन ’). मानसमेघांतील ‘‘ विसंगति ’’ (पृ. १६) हें सुनीत तर साकीमध्ये आहे. परंतु कवीचीं हीं सुनीतें त्याच्या स्वतःच्याच शा. वि. वृत्तांतील सुनीतांइतकीं यशस्वी वाटत नाहीत. गिरीशांच्या बऱ्याच सुनीतांत, थोर व्यक्ति व वस्तु यांविषयींचा पूज्य भाव व आदर हा प्रमुख विषय झालेला आढळतो हें विशेष.

कवि यशवंत यांच्या स्फुट कवितासंग्रहांतून बरींच चांगलीं सुनीतें एकत्रित करतां येतील. सुनीताच्या स्वरूपाबद्दल, विशेषेंकरून १९२० ते १९३० या दशकांत, ज्या वेळीं जाहीर चर्चा जोरांत चालू होती त्या वेळीं हा प्रकार मराठींत रुळावा म्हणून अगत्यपूर्वक रचना करणाऱ्या कवींपैकी यशवंत हे एक. त्यांच्या ‘ यशोधन ’ मधील ‘ एक कहाणी—’ ही दीर्घ कविता १२ सुनीतांतच गुंफलेली आहे. श्रीलक्ष्मीदेवीस, माळावरील समाध, चि० भास्कर-भाऊस इ० यशोधनांतील सुनीतेंहि उल्लेखनीय आहेत.

‘ भावमथन ’ संग्रहामधील यशवंतांचीं १४ सुनीतें १२+२ या मोडणीचीं असून त्यांत भावप्रधानताच विशेष आहे. भारदस्त असा काव्यार्थ त्यांत फार थोड्या ठिकाणीं आढळतो. शा. वि. वृत्तांत सुनीतांची यशस्वीपणें रचना करित असतांहि दिंडी, मंदारमाला इ. अन्य वृत्तांतहि यशवंतांनी सुनीतरचनेचे प्रयोग चालूं ठेवलेले दिसतात. + तथापि वैविध्याच्या दृष्टीने थोडा नवीनपणा वाटला तरी शा. वि. हें वृत्तच सुनीतास उचित आहे हेंच या प्रयोगांवरूनहि लक्षांत येतें. मंदारमालेचें गेयतानुकूलत्व व दिंडीचा तोटकेपणा सुनीताच्या रूपास पोषक ठरत नाही असें वाटतें. दिंडीमध्ये इतरहि कांही कवींनी सुनीतरचना केली आहे. पण वृत्ताच्या अल्प विस्तारामुळे ती कशी प्रभावी ठरत नाही हें यशवंतांच्याच पुढील सुनीतावरून स्पष्ट होईल:

+ १. ‘ एकरूपता ’ (दिंडी) : यशोगंध. पृष्ठ ९९

२. ‘ दिवा आणि दिनमणी ’ (मंदारमाला) यशोनिधि, पृष्ठ १००

एकरूपता

दिलीं दारीं लावून दोन रोपें
 करुनि जीवन ठेविलें तथा सोपें
 वाढ झाली जोमांत सुरू त्यांची
 जणों स्पर्धा चालली उभयतांची
 झुळक पवनाची डोलवी सहर्ष
 सुखवि त्यांना जरि मधुन घडे स्पर्श
 आणि भंवतीं जों सामसूम होई
 मधुन त्यांची कुजवूज ऐकूं येई
 ऋतू एकामागून एक आले
 पाठ देउन फुलवून भाव गेले
 क्रमें शाखा विस्तार पावलेल्या
 एकमेकामाधि पार भिल्लुनि गेल्या
 बघुनि चारित्र्यें एकरूप त्यांचीं
 तीव्र शल्यें विसरतों; अंतरांचीं

यशवंतांनी आपल्या एका सुनीतांत ' आम्ही ताजमहाल भव्य रचितों हा शब्द-संपत्तिने ' असें या काव्यप्रकारासंबंधी म्हटलें आहे. विशिष्ट कौशल्याने नटलेलें काव्यशिल्प म्हणून सुनीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण यांत व्यक्त होतो.

' यशोनिधी ' (१९४१) मधील यशवंतांचीं सुनीतें पाहिलीं असतां आजकालहि यमकाबाबत ते कोणत्याच निश्चित प्रणालीस न अनुसरतां यमकांची अनेक रीतींनी बांधणी करतांना दिसतात हें विशेष होय ! यशवंत हे मराठीतील सरस भावगीतरचना करणारे कवि विचारांकित भावना रंग-विण्याचा प्रसंग आला म्हणजे नैसर्गिकपणेंच सुनीत या काव्यप्रकाराकडे वळतात हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

सुनीताचे बाबतींत अनेक दृष्टींनी मोलाची अशी कामगिरी माधव जूलियन यांनी केली. सुनीताच्या मूलस्वरूपाविषयी त्यांच्या कल्पना निश्चित व स्पष्ट स्वरूपाच्या. परंतु 'मराठी सुनीता ' च्या रचनेविषयी निरनिराळे प्रयोग त्यांनीहि करून पाहिले. शा. वि. वृत्ताखेरीज शिखरिणीसारखीं वृत्तें त्यांनी क्वचित् वापरलीं; परंतु ' तुटलेले दुवे ' हा त्यांचा स्वतंत्र सुनीतसंग्रह सर्व

शा. वि. वृत्तांतच आहे. यावरून शा. वि. सच ते सुनीताचें योग्य वाहन समजत असावे. X 'तुटलेले दुवे' हा मराठीतील सर्वोत्तम सुनीतसंग्रह ठरावा असे गुण त्यांत आहेत. सव्वीस वर्षांच्या काव्यलेखनाच्या काळांत वेळोवेळीं लिहिलेलीं सुनीतें या संग्रहांत, एका कथेचे दुवे म्हणून, एकत्र केलीं आहेत. "सुनीतरचनेचे निरनिराळ्या रीतींनी करून पाहिलेले प्रयोग" म्हणून या सुनीतांना मराठी काव्याच्या इतिहासांतहि महत्त्वाचें स्थान आहे. या दुव्यांतील मित्रप्रेम व स्त्रीप्रेम हे विषय, त्या दोहोंतील विरोध नि सुनीताचा कथेसाठी साखळीवजा उपयोग हे विशेष शेक्सपिअरी परंपरेचा प्रभाव दर्शवितात. शेक्सपिअरी व मिल्टनी या दोन्ही पद्धतीचीं सुनीतें या संग्रहांत आहेत. तथापि पहिलीच पद्धति बहुसंख्य ठिकाणीं अवलंबलेली दिसते. सुनीताचा कथेसाठी केलेला उपयोग यशस्वी झालेला नाही. याचें कारण आधीं स्वतंत्र, सुटीं म्हणून लिहिलेलीं सुनीतें नंतर एका कथेच्या सूत्रानुरोधाने एकत्र केलीं गेलीं हेंहि असूं शकेल. मात्र माधव जूलियन यांचें चिंतनप्रवण, व्युत्पन्न व रसिक व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या सुनीतांतूनच विशेषकरून प्रगट झालेलें दिसतें. कवीच्या श्रेष्ठपणामुळे त्यानें योजलेल्या काव्यप्रकारालाहि विशिष्ट प्रतिष्ठा प्राप्त होते हें सुनीताच्या बाबतींत केशवसुत व तांबे यांजप्रमाणे माधव जूलियन यांच्या उदाहरणावरूनहि स्पष्ट होण्याजोगे आहे. विचारजडतेमुळे माधवरावांचीं सुनीतें कित्येकदा अतिगंभीर होत असलीं तरी सुनीत हें भावकाव्याचें एक डौलदार, कलात्मक वाहन आहे याचाहि प्रत्यय त्यांच्या सुनीतांत वारंवार येतो.

यमकयोजनेच्या दृष्टीने 'तुटलेल्या दुव्यांतील' कांही "निर्यमक सुनीतां"-चा उल्लेख करणें अवश्य आहे. इंग्रजी यमकपद्धती योजून लिहिलेल्या सुनीतां-

X 'तुटलेले दुवे' या संग्रहावर म. सा. परिषदेत ता. १२-५-३९ रोजी चर्चा झाली. तेव्हां माधव जूलियन यांनी आपलें मत पुढील शब्दांत सांगितलें:

"शार्दूलविक्रीडित हें वृत्तच सुनीतासारख्या भावमंथर काव्यप्रकाराला उत्कृष्ट आहे. आपण स्वदेशी कापड घेतों पण कपडे परदेशी पद्धतीचे शिवतो. म्हणून स्वकीय शब्दांनी परकीय पद्धतीचे काव्यप्रकार रचण्यास व आपली भाषा समृद्ध करण्यास हरकत नाही." (म. सा. पत्रिका: वर्ष १२, अंक ६.)

हून हीं निर्यमक सुनीतें कांही कमी दर्जाचीं वाटत नाहीत हें पाहण्याजोगें आहे.

रत्रिकिरणमंडळापैकीं रा. माडखोलकर, रा. घाटे व रा. द. ल. गोखले यांचीं सुनीतें संख्येनें अगदींच थोडीं पण आपापल्यापरी वैशिष्ट्यांनी युक्त आहेत. त्यांतहि रा. माडखोलकर यांची प्रौढ, ओजस्वी व सुश्लिष्ट भाषा-सरणी सुनीतास सर्वस्वी साजेशी वाटते.

सुनीतरचनेची लाट जोरांत असतांना, साधारणतः १९२० ते १९३८ च्या दरम्यान कांही सुनीतसंग्रहहि मराठींत प्रकाशित झाले. यांतील कांही एकेका कवीचे स्वतंत्र संग्रह असून कांही संकलनात्मक आहेत. हेतुपुरस्सर असे सुनीतरचनेचे प्रयोग मराठींत कसे चालले होते हें पुढील संग्रहांवरून सहर्षी दिसतें:

- (१) सुनीतावलि—गो. गो. अधिकारी (१९२४)
- (२) स्वनितांजलि— भारत कविमंडळ, कोल्हापूर (१९२६)
- (३) सुनीतगंगा—गो. न. नातू (१९२८)
- (४) सुनीतमाला—मराळ (१९२९)
- (५) सुनीतिका—स. अ. शुक्ल (१९३७)
- (६) तुटलेले दुवे—माधव जूलियन (१९३८)

वरील संग्रहांपैकीं शेवटच्याबद्दल विवेचन वर आलेंच आहे. 'सुनीता-वलींत' २१ सुनीतें असून सुनीताची वेल ही आतां काव्यमंडपावर चढली आहे असें प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे. वृत्तांची विविधता आहे. 'प्रस्तावनेंत सुनीताचा यथार्थ अभिनिवेशाने पुरस्कार केला आहे. बहुतेक सुनीतें द्विपदी-च्या कलाटणीने युक्त आहेत. आशयांतील उदात्तता मात्र क्वचितच आढळते.

स्वनितांजलि हा संग्रह 'स्वनित' या शब्दाची "लोकप्रियता दृढ करण्यासाठी" विशेषतः निघाला. यांतील संग्रहांत काव्य अगदीं वेताचें पण वृत्तजातींचें स्वातंत्र्य भरपूर आहे ! प्रस्तावनेंत श्री. नी. चाफेकर यांनी वृत्तस्वातंत्र्यास अनुकूलताच दर्शविली आहे. साकीच्या योजनेसंबंधी ते लिहितात, "जेथें ललितरम्य, करुणकोमल, शृंगार अथवा वात्सल्यरसप्रधान काव्यविषय असेल तेथें 'साकी' हें सहजौघी, प्रदीर्घ पण खंडात्मक निवेदनानुकूल, मृदुमंजु-

नादमाधुर्ययुक्त, वृत्तच योजण्यांत यावें. ” साकीच काय पण सुनीतास गवई अथवा नाटकी चालीहि प्रसंगोपात्त व विषयोचित योजल्यास चालण्यासारखें आहे असाहि स्वाभिप्राय चाफेकरांनी पुढे नमूद करून ठेवला आहे ! रा. स. अ. शुक्लांच्या ‘ सुनीतिकें ’ तील बऱ्याच सुनीतांचा विषय प्रेम. गझल व चंद्रकांत, चंद्रकला इ. जातींतील व अभंग-छंदांतील त्यांच्या काव्यरचनेस सुनीतें म्हणणें कठीण आहे. त्यांत भावना आहे, पण ती सखोल विचारा-धिष्ठित नाही व ती विशिष्ट शैलीनेहि नटलेली नाही. शा. वि. वृत्तीय रचने-तील ‘ प्रीतिलेख ,’ ‘ धिक्कारोत खुशाल ,’ ‘ धर्माचे मायबाप ’ इ. सुनीतें सोडल्यास सुनीतिकेंत विशेष उल्लेखनीय असें फारसें नाही. श्री. के. नारायण काळे यांनी या संग्रहास लिहिलेली प्रस्तावना सुनीत विषयाचा एक मार्मिक अभ्यास या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. सुनीताच्या काव्यप्रांतांतील स्वतंत्र अस्तित्वाबद्दल व विशिष्टत्वाबद्दल त्यांचे विचार उल्लेखनीय आहेत. ते लिहितात:

“ सुनीत हा काव्यप्रकार आकाराने लहान असला, तरी आशयाने महान् राहिल्यामुळेच त्याचें काव्यक्षेत्रांतील स्वतंत्र अस्तित्व न्याय्य आणि समर्थनीय ठरलें आहे. सुनीताला विषय कोणता असावा, याबद्दल कांहीच विधिनिषेध नाही, पण घेतलेल्या विषयाचा आविष्कार भव्य व उदात्त असा परिणाम निर्माण करण्याला पोषक झाला पाहिजे असा दंडक असून, सखोल विचार किंवा उत्कट व उदात्त भावना जीमध्ये प्रकर्षानें उत्कर्ष पावलेली नाही, अशी तंत्रदृष्ट्या निर्दोष असलेली चतुर्दशचरणी रचना, केवळ त्याच कारणा-मुळे, सुनीत पदवीला पात्र होत नाही असा संकेत आहे. ” *

‘ सुनीतमाला ’ या मराठ कवींच्या संग्रहांत वृत्तवैचित्र्य आहेच. यमकें साधीच आहेत. “ लहान मूर्तीत जसा दोषाचा लवलेश राहून उपयोगी नाही, तद्वत् अंगुष्ठप्रमाण देहाच्या सुनीतांत सर्व अनवलित असावें. ” असे यथार्थ उद्गार प्रस्तावनाकार म. म. पोतदार यांनी प्रस्तावनेत काढले आहेत. चतुर्दशचरणी कवितांचा ‘ भावनिनाद ’ हा एक संग्रह कोल्हापूरचे कवि सुमंत यांनी १९३० मध्ये प्रसिद्ध केला. श्री. ना. म. भिडे यांची विवेचक प्रस्तावना या संग्रहास आहे. कवितांसाठी कवीने भूपति जाति स्वीकारली

आहे. पहिल्या दोन ओळी ध्रुवपदासारख्या असून मधील दहा ओळींत विषय-विस्तार असतो. शेवटच्या दोन ओळींत दुसरी ओळच पुन्हा चौदावी म्हणून येते. या ओळीच्या पुनरुक्तीमुळे एकपिंडता साधते. तथापि, या सर्व कवितांत एकाच विचारभावनेची अगदीच एकसुरी खुलावट असल्यामुळे सुनीतें म्हणून या कविता,—कवीचा तसा आग्रह असला तरी—मान्य होण्यासारख्या नाहीत.

राविकिरणमंडळाच्या समकालीन कवींपैकी अज्ञातवासींनी पांचसहा सुनीतें व तींही भिन्नभिन्न यमक-योजनेचीं लिहिलीं आहेत. विषय राष्ट्रीय स्वरूपाचे हा त्यांचा विशेष, पण विचार व भावना यांचा उत्कट समन्वय थोड्याच ठिकाणी साधला गेला आहे. श्री. वा. ना. देशपांडे यांचें 'परिवर्तन' हें एकुलतें एक सुनीत मुद्दाम उल्लेखण्याजोगें आहे. कल्पनाचमत्कृतिपूर्ण सुनीताचा नमुना म्हणून त्याचें महत्त्व. रा. अत्रे यांनी सुनीताचा सुनीत म्हणून थोडाफार उपहास केला असला तरी त्यांच्या 'गीतगंगे'तील भावपूर्ण प्रेमविषयक सुनीतें वाचतांना खऱ्या 'केशवकुमारां'च्या मनांतील जिव्हाळा जाणवतो व या प्रकारांत त्यांनीहि बऱ्याच मोलाची भर घातली आहे हें ध्यानांत भरतें. त्यांनी निव्वळ विनोदी अशींही कांही सुनीतें लिहिलीं आहेत.

आधुनिक कवींपैकी बहुतेकांनी थोडीफार सुनीतरचना केलेलीच आहे. बोरकर हे गेयता व भावप्रवणता यांकडे कल असलेले कवि. परंतु त्यांच्या अलीकडील संग्रहांत कांही उत्कृष्ट सुनीतांचा आढळ होतो. अनंत काणेकर, वा. भा. पाठक, ना. मा. संत, इंदिरा संत, भ. श्री. पंडित, बा. सी. मर्ढेकर इ. कवींनी लिहिलेलीं सुनीतें मराठी सुनीतसृष्टीचे वैभवांत भर टाकणारीं अशींच आहेत. शा. वि. हेंच वृत्त या कवींनी योजिलें आहे. भावनेची सूक्ष्मता व विचाराचें सौंदर्य या दृष्टींनी या कवींचीं सुनीतें विशेष पाहण्याजोगीं आहेत.

अगदी अलीकडच्या कालखंडांत सामान्यतः १९३५ ते १९४५ या दरम्यान झालेली सुनीतरचना फार तुरळक आहे. १९३८ सालीं 'तुटलेल्या दुव्या' च्या प्रस्तावनेंत माधव जूलियन यांनी असें म्हटलें आहे की, "सुनीतरचनेची एक लाटच पन्धरा वर्षांपूर्वी उसळली होती. आता ती अगदीच ओसरून गेल्यासारखी दिसते." या विधानावरून १९२३-२४ च्या

सुमारास मराठींत विपुल सुनीतरचना होत होती व १९३५ च्या आगेमागे ती कमी झाली असा निष्कर्ष निघतो; व तो खराच आहे. गेल्या पंधरा वर्षांतहि संख्येने अल्प अशीच सुनीतरचना झाली. नाट्यछटेप्रमाणे हा काव्यप्रकार आतां लुप्त होतो की काय असें वाटावे इतकी ही रचना तुरळक आहे. तथापि वर उल्लेखिलेल्या मंडळींनी व आजकालच्या कवींपैकीहि श्रीकृष्ण पोवळे, ना. ग. जोशी, शांता शेळके, कान्त यांसारख्या कवींनी सुनीतरचनेंत लक्ष घालून कांही चांगलीं सुनीतें मराठींत लिहिलीं आहेत.

ना. ग. जोशी यांचा 'रत्नमाळ' नांवाचा सुनीतसंग्रह अद्यापि अप्रकाशित आहे, तथापि त्यांतील सुनीतें विविध मासिकांतून प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. भरगच्च नीटस रचना व सरस कल्पना या विशेष गुणांचा आढळ जोशी यांच्या सुनीतांत होतो. "प्रायः शेक्सपीरीयन पद्धतीनें रचिलेलीं हीं सुनीतें निरनिराळ्या यमकयोजनांनी सजविलीं आहेत. पण कांही सुनीतांतून निराळीच विभाजनपद्धति स्वीकारिली आहे. ती म्हणजे सहा, सहा नि दोन असे चरणसंग्रह. कांही शेक्सपीरीयन सुनीतांतील प्रथम चरणाष्टकांतहि चार, चार असे दोन भाग न पाडतां आठ चरणांचाच एक भाग ठेवला आहे." ना. ग. जोशी यांनी सुनीताच्या रचनेंत केलेले हे प्रयोग मराठी सुनीताचें पृथक्पण ठरावितांना विचारांत घ्यावे लागतील. श्रीकृष्ण पोवळे यांनी आपली ओजस्वी व निर्भय विचारसरणी व्यक्त करावयाला सुनीत हेंच माध्यम अनेकदा निवडलें आहे. त्यांचें सुनीत बहुधा निर्यमक असलें तरी अंतर्गत भावनेच्या उत्कटतेमुळें व विचाराच्या उदात्त बैठकीमुळें जिवंत भासतें. बाह्य तंत्राच्या चौकटीबरोबरीने अंतर्गत विचारभावनांच्या सकसतेकडेहि सुनीतकाराचें लक्ष असावें हें पोवळे यांच्या सुनीतावरून पटतें. पोवळे यांच्या व इतरहि कांही कवींच्या रचनेवरून कांही विशिष्ट भावना व विचार व्यक्त करण्यास सुनीत हें आजहि योग्य वाहन होऊं शकतें हें दिसून येतें.

—मराठी सुनीताच्या इतिहासाचा कालखंड फार मोठा नाही. तथापि मराठी काव्यामध्ये आपल्या परकीय रूपाने वेगळ्या वाटणाऱ्या व भावविचारसौंदर्याच्या छटा कलात्मकतेने दर्शविणाऱ्या या प्रकाराचें कांही विशिष्ट स्थान आहे हें मान्य करावयास हवें. मराठी काव्याच्या विकासांत ऐतिहासिक दृष्टीने, अंतर्गत

काव्यमूल्यांच्या दृष्टीने व नवतंत्रप्रयोगाच्या दृष्टीने सुनीताने कांही कामगिरी निश्चित बजावली आहे. अर्थात् ज्या वाङ्मयप्रकाराचा ठरीव साचा निर्माण होतो त्यांत अस्सलासंगें हिणकसाचीहि निर्मिति मोठ्या प्रमाणावर होऊं शकते. या न्यायाने मराठी सुनीत—रचनेंतहि कांही सांचेबंदपणा आला नाही असें नाही. तशीं ' तांत्रिक सुनीतें ' अनेक निर्माण झालीं ! पण आपल्या प्रतिभेने तंत्रनियमाच्या चौकटीहि उजळून टाकून उदात्त व उत्कट विचार-भावनांचा साक्षात्कार आपणाला घडविणारे मराठी सुनीतकारहि मधून मधून भेटतात यांत शंका नाही.

: ७ : सुनीताचें तंत्र व सुनीताचा मराठीतील विकास यांचा विचार येथवर केला. मराठी काव्यावर इंग्रजीचे संस्कार होत असतां जे अभिनव प्रकार त्यांत रूढ झाले त्यांमधील एक वैशिष्ट्ययुक्त व आकर्षक काव्यप्रकार म्हणून सुनीताला महत्त्व आहे. मराठी कवी व टीकाकार या दोघांचेहि लक्ष या प्रकाराने कांही काळ चांगलेंच वेधून घेतलें होतें. श्री. नी. चाफेकर, ना. म. भिडे, श्री. बा. रानडे, मा. त्र्यं. पटवर्धन, रा. श्री. जोग इ० पहिल्या दर्जाच्या साहित्यसमीक्षकांनीं व बहुतेक सर्व नामवंत मराठी कवींनी सुनीताचा परामर्श घेतलेला आहे. मध्यंतरीं तर सुनीतरचनेची एक लाटच काव्यप्रांतांत उसळून गेली. अनेकांनी सुनीतावर सुनीतें लिहून त्याची स्तुति केली, आणि कोणी तूं परकीय असलास तरी तुला आम्ही अपत्यप्रेमाने वागवूं असें सांगितलें !...

जसें सतत आळवूं सुतसुतां ममत्वामुळे
तसेंच तुज वागवूं ; मन विशेष आकर्षिंसी,
चतुर्दश, सुनीत कीं स्वनित रम्य नांवे अशीं
समोद तुज देउनी पुरविले तुझे वा लळे !

(स्वनित कीं सुनीत—अनंततनय.)

—या स्तुतीप्रमाणे बरीचशी टीका व उपहासहि सुनीताच्या वांट्यास आला असें दिसते. सण्णाट म्हणून कोणी त्याचा उल्लेख केला, तर रा. अत्रे यांनी ' सुनीत ' म्हणून त्याची संभावना केली ! पण केशवसुतांनी रुजविलेला हा प्रकार अशा उपहासाने संपुष्टांत न येतां मराठी सुनीत येथे वाढलें व

काळाच्या चाळणीतूनहि बरीच सरस सुनीतें रसिकांच्या हातीं उरण्याइतका त्याचा विकास झाला. केशवसुतादींना सुनीताविषयी वाटणाऱ्या आकर्षणाचें मर्म प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष यांनी पुढीलप्रमाणे मार्मिक रीतीने सांगितलें आहे. “ केशवसुत व इतर आधुनिक कवि यांना सुनीताचें इतकें आकर्षण वाटण्याची मुख्य कारणें होच असावीत कीं तें भारदस्त असून इतकें साधें असतें. त्याच्या मर्यादित लांबीमुळें पोकळ रचना टळून त्यांत अर्थगांभीर्य येतें आणि त्यांतील आंदोलनामुळें आत्मपरतेची छटा चढते. अलंकारांच्या अतिरेकामुळें फुगलेल्या आणि ढिसाळ काव्यरचनेवर नेटकेपणाची शिस्त लागण्यासाठी सुनीत हा चांगला तोडगा होता. ” *

पहिल्या मराठी सुनीताचा जन्म झाल्याला आता अर्धशतक लोटलें. एवढ्या कालावधींत मूळांत कांटेतोल नियमांच्या चौकटींत बसवला गेलेला हा प्रकार मराठींत बराच विस्कळित झाला; व प्रा. रा. कृ. लागूं-सारख्या विचक्षण टीकाकारांना ‘सुनीताचे नियम कांटेकोरपणाने पाळून सुनीत निर्माण करणारा कवि क्वचित् केव्हातरी भेटतो’ असे उद्गार काढावे लागले—(साहित्यसुवर्ण : परिशिष्ट). मराठींत एकूण झालेली सुनीतरचना व त्याबरोबर त्याविषयी झालेली चर्चा लक्षांत घेतां सामान्यतया पुढील निष्कर्ष निघूं शकतील:

(१) सुनीताच्या स्वरूपाविषयी आपल्याकडे एके काळीं बरीच मत-भिन्नता होती, त्यामुळे सुनीत या नांवाखालीं निरनिराळ्या पद्धतीची रचना अनेक कवींनीं केलेली आहे. आजहि कांही वाडिलधारे कवी आपल्या मताप्रमाणे सुनीतरचनेचे बाबतींत बरेच वेळां स्वातंत्र्य घेतात. परंतु सुनीतें लिहिणारे अगदी अलीकडील कवी, शा० वि० वृत्तांतील द्विविभागात्मक चौदा ओळींची, विचारयुक्त भावनेची कविता म्हणजे सुनीत, हा आद्य सुनीतकारांचा अभिप्रायच मान्य असल्याचें कृतीने दर्शवितात. तेव्हा सुनीताचें हें स्वरूप मराठींत सामान्यतः संमत झालें आहे असें मानावयास हरकत नाही.

(२) इंग्रजींत सुनीत हें इटालियनमधून आलें व तेथून तें आम्ही मराठींत आणलें. सुनीताचें स्थलांतर होतांना कवींचा मगदूर व भाषेचे

* ‘ पांच कवि ’—प्रस्तावना, पृ. २८-२९.

प्रकृतिगुण यानुसार त्यांच्या बाह्यरचनेत व अंतःस्वरूपांत फेरफार होत गेले. इटालियन सुनीताची कांटेकोर (Rigid) रचना अनुसरणें इंग्रजी कवींना कठीण वाटलें व यामुळे त्यांनी जे प्रयोग केले त्यांतूनच शेक्सपीरिअन सुनीताचा जन्म झाला. आमच्याकडील कवींच्यापुढे हे दोनही प्रकार होते. इटालियन (मिल्टनी) सुनीत त्यांच्या प्रकृतीस क्वचितच मानवलें हें उघड आहे. पण शेक्सपीरिअन सुनीतहि मराठींत आणतांना—तीन चतुष्पद्या व एक युग्मक कांही वैशिष्ट्यासह साधावयाचें हें त्यांचें स्वरूपहि त्यांना सर्वत्र अवि-कृत ठेवतां आलें नाही. बारा ओळींची पद्यवजा रचना व पुढील दोन ओळींत एक सामान्य कलाटणी एवढीच सामुग्री घेऊन अनेक कविता मराठींत सुनीत या नांवाखाली वावरतांना दिसतात !

(३) भावनेची दुरंगी खुलावट, अर्थघनता, प्रागल्भ्य व रचनेची उदात्तता हे सुनीताचे अपरिहार्य विशेष मानण्यांत येतात. कवीची सुनीतकार म्हणून योग्यता ठरवितांना वरील निकषहि टीकाकार लावतातच. भाषालालित्य व कल्पनासौंदर्य असूनदेखील वरील गुणांच्या अभावामुळे कांही श्रेष्ठ कवीहि सुनीतकार म्हणून कमी प्रतीचे आहेत असें टीकाकारांनी मानलें आहे. मराठी सुनीताचा या दृष्टीने विचार केल्यास हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्या कांही कवींनाच पाहिल्या श्रेणीचे सुनीतकार ही पदवी लाभेल. तांबे—केशवसुत—माधव जूलियन—यशवंत व अलीकडील कवींपैकी पोवळे—बोरकर यांच्याजवळ सुनीताला आवश्यक असलेले शैलीचे व आशयाचे विशेष आढळून येतात. मराठीतील सुनीतांची निर्मिति विपुल असली तरी भावनेची संपृक्तता व बुद्धिनिष्ठ बैठक, आशयाची सूक्ष्मता व घनता, अर्थांच्या आंदोलनांतून व्यक्त होणारें विचारसौंदर्य, शैलीतील प्रगल्भपणा व ओज आणि अंतरंग बहिरंग यांची कलात्मक बांधणी या कसोट्यांना उतरणारीं 'शंभर नंबरी' सुनीतें मराठींत संख्येच्या मानाने फारच थोडीं आढळतील.

(४) मराठी कवींपैकी, तांबे—केशवसुतांच्या इतर रचनेप्रमाणे त्यांची सुनीतरचनाहि उच्च दर्जाची आहे. त्यांच्यानंतरच्या कवींच्या दोन पिढ्यांत, कांही अपवाद वगळल्यास, विचारमूल्यांची उंची, अनुभूतीची सखोलता व भावनेची उत्कटता यांचें प्रमाण एकंदरीने कमी झालेलें दिसतें. विशेषतः बालकवि—गोविंदाग्रजानंतरचा कालखंड तंत्रप्रयोगांच्या दृष्टीने जितका

उल्लेखनीय आहे तितका काव्यांच्या कसाच्या दृष्टीने नाही. यावेळचें बरेचसे काव्य वाङ्मयजीवि वाटतें आणि या दोषाची छाया या वेळच्या सुनीतांवरहि पडलेली आढळेल. गिरीश, माधव जूलियन व यशवंत या रविकिरण-मंडळाच्या सदस्यांनी सुनीताच्या तंत्राबद्दल केलेले प्रयोग मराठी सुनीताच्या इतिहासांत गौरवानें नमूद करण्यासारखे आहेत. माधव जूलियन यांच्या विशेष उल्लेखनीय कामगिरीविषयी मागे लिहिलेंच आहे. यशवंतांची अली-कडील (शा. वि. वृत्तांतील) सुनीतें त्यांच्या एकंदर काव्यशास शोभण्या-सारखीच आहेत. हल्लीच्या पिढीतील वर उल्लेखिलेल्या कवींची सुनीतरचना विपुल नसली तरी बऱ्याच उच्च दर्जाची आहे.

: ८ : मराठी सुनीताचें बाह्यांग :

१ नामकरण :

सुनीत ज्या वेळीं मराठींत रूढ होत होतें त्या वेळीं त्याच्या नामकरणाबद्दल बराच मजेशीर वाद झाला. या प्रकारास अगदी प्रथम— 'चतुर्दशक', 'चतुर्दशपदी' अशी नुसती चरणसंख्या दर्शविणारी नांवे केशवसुतांचे वेळीं दिलीं गेलीं. प्रो. रा. प. सवनीस यांनी 'गीतिका' हें नांव विविधज्ञान-विस्तारांत लेख लिहून सुचविलें होतें. पण मा. व्यं. पटवर्धन यांनी त्यांचें तें म्हणणें त्याच मासिकांत पुढे खोडून काढलें * 'गीतिका' नांवाचा एक छंद-प्रकार आपल्यांत उपलब्ध असून, 'गीतिका' याचा अर्थ 'गीत' असा व्यापकहि होऊं शकतो असे आक्षेप पटवर्धनांनी पुढे केले. श्री. नी. चाफेकर यांनी स्वनितक हा शब्द सुचवला. 'स्वन्' या धातूच्या अर्थावरून स्वनितक म्हणजे आवाज करणारें असा शब्दार्थ निघतो. सॉनेट या शब्दाशीं अर्थ-दृष्ट्या जवळचा असा हा शब्द होता. कोल्हापूरच्या भारतकवि-मंडळाने 'क-काराचा कठोरपणा' काढून 'स्वनित' हा शब्द रूढ करण्याचा यत्न केला ! परंतु अखेरीस रविकिरणमंडळाने, माधव जूलियन् व गिरीश यांनी सुचविलेला, सुनीत हा शब्द स्वीकारला व बहुरूढ केला. 'स्वनितक'-पेक्षा हा सुटसुटीत व सोपा. 'सुष्ठु नीतम्' — चांगल्या प्रकारें नेलेलें हा अर्थहि या प्रकारास लागू पडण्यास हरकत नाही कारण यांतील भावना एका

* विविधज्ञानविस्तार व. ५५.

विशिष्ट प्रकारे नेलेली-खेळवलेली-असते असें या नांवाचें समर्थन करण्यांत आलें. आज सुनीत हेंच नांव सर्वमान्य झालें आहे. सुनीताच्या नांवा-विषयीची मराठीतील उलटसुलट चर्चा वाचतांना असा एक विचार मनांत येतो की, या नामचर्चेतील अभिनिवेश व आग्रह सुनीताच्या अंतरंगाची छाननी करून त्याचें त्या दृष्टीने स्वरूप निश्चित करण्यांत खर्च झाला असता तर तीच गोष्ट मराठी सुनीतास व मराठी काव्यासहि अधिक उपकारक झाली असती !

२ वृत्तयोजना :

सुनीताला कोणतें वृत्त योजावें याबद्दल प्रथमप्रथमच्या कवींना निश्चित कल्पना नव्हती. विविध गणवृत्तांत व जातींतहि कांही कवींनी सुनीतरचनेचे प्रयोग करून पाहिले याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. आंग्ल सुनीतांची भाषांतरे करीत असतां केशवसुतांनाहि वृत्तचरणादींचे अनेक प्रयोग करावेसे वाटले. त्याचें पर्यवसान मात्र शा. वि. हे डौलदार, अल्प लयीने युक्त व बव्हार्थवाहक वृत्त निवडण्यांत झालें. मराठीतील बहुसंख्य सुनीते शा. वि. वृत्तांतच आहेत हें खरें; पण अजूनहि कांही कवींची याबाबत निश्चित-मते नाहींत असें दिसून येतें.

इंग्रजी भाषेंत सर्व सुनीतकार सुनीतासाठी विशिष्टच दशावयवी चरणांची (Iambic Pentameter) योजना करितात. इंग्रजींत एकवृत्ताचा नियम यशस्वीपणें पाळला गेला तसें मराठींतहि करावयास हरकत दिसत नाहीं. शा. वि. हें वृत्त फार तोटकेंहि नाही किंवा फार दीर्घहि नाही. जातींच्या रचनेंत दोनच ओळींचा एक गट मानण्याची पद्धति आहे. त्यामुळे ' चार चरणांच्या ' शा. वि. वृत्ताच्या श्लोकांत जितक्या सहज चतुष्पदीची (quatrain) भावना येते तितकी जातींच्या दोन चरणांच्या दोन गटांमुळे येणें कठीण आहे. शिवाय, मराठीची अशी याविषयीची परंपरा पाहूं गेल्यास बहुतेक सर्व ज्येष्ठ कवींनी शा. वि. वृत्ताचीच योजना यशस्वीपणें केली आहे. यशवंत व गिरीश हे कधी कधी जातींचीहि योजना करतात; पण शा. वि. हें वृत्त सुनीताच्या आशयास-मग तो कोणतीहि भावच्छटा दर्शविणारा असो-अपुरें पडत नाही असें अनुभवानेच दिसून आलें आहे. मराठीतील मिल्टनी

सुनीतें तर, एखादा अपवाद सोडल्यास, शा. वि. वृत्तांतच आहेत. अली-कडील कवीहि शा. वि. खेरीज अन्य वृत्त योजित नाहीत व सुनीतवृत्ताच्या निवडीबाबत प्रयोगावस्थेचा काल संपला आहे असें कृतीने दर्शवितात. प्रस्तुत दृष्टीनेच, शा. वि. खेरीज अन्य वृत्तांत व जातींतहि मराठी कवींनी कांही सुनीतें रचिलीं असलीं तरी प्रस्तुत संग्रहांत शा. वि. वृत्तांतीलच सुनीतें संग्रहित केलीं आहेत.

३ चरणसंख्या :

सुनीताच्या वृत्ताबरोबरच त्याच्या चरणसंख्येबद्दलहि मराठींत थोडा वाद-विवाद झालेला आढळतो. भावनेच्या पूर्ण आविष्कारास चौदा ओळी फार तोकड्या पडतात अशी कांहींची तक्रार आहे; तर चौदा याच संख्येचें बंधन कां असावें असाहि प्रश्न कांही टीकाकार आवेशाने विचारतात. परंतु सुनीतांत ज्या प्रकारची भावव्यक्ति अभिप्रेत असते तिचा व शा. वि. सारख्या ऐसपैस वृत्तांत मिळणाऱ्या अवकाशाचा विचार करतां वरील तक्रार रास्त वाटत नाही. तांबे—केशवसुतांसारख्यांना जी जागा पुरेशी वाटली ती इतरांना अपुरी वाटूं नये ! चौदा ओळींचेंच बंधन कां या प्रश्नास असें उत्तर देतां येईल की, हें नुसतें अंधानुकरण नाही. अष्टक व षट्क आणि द्वादशक व द्विपदी यांचें अंतर्गत रूप ध्यानीं ठेवून विचार केल्यास असें दिसतें की, वरील गटांतील विशिष्ट चरणसंख्येच्या योजनेमुळे साहाजिकच परस्परपूरकता येते व यथायोग्य तोलहि सांभाळला जातो. शिवाय चौदा ओळींच्या बंधनामुळे कांही कवींच्या रचनेंतील स्वैरतेला हितकारक असा पायबंदहि कधी कधी बसतो. चर्डस्वर्थसारख्या थोर कवींच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे स्वेच्छेने स्वीकारलेलें बंधन हें बंधन राहात नाही. तो म्हणतो—

‘ In truth the prison unto which we doom
Ourselves, no prison is and hence for me
In sundry moods, ‘twas pastime to be bound
Within the Sonnet’s scanty plot of ground.

(Of the Sonnet.)

४ यमकपद्धति :

सुनीतांत कोणती यमकपद्धति स्वीकारावी हा मराठी सुनीताच्या प्रांतांतील एक महत्त्वाचा प्रश्न. केशवसुतांनी इंग्रजी यमकरचना उचलली व मराठी

काव्याच्या प्रकृतीस विसदृश वाटणारीं अशीं यमकें योजलीं. नावीन्यामुळे प्रथमच्या कांही कवींना त्यांचें आकर्षण वाटलें व अनेक पुढिलांनी ज्येष्ठांचें अनुकरण केलें ! कवींच समर्थन करणाऱ्या टीकाकारांनी याहि विशिष्ट यमक-पद्धतींत रसिकांना सौंदर्याचें दर्शन घडविण्याचा यत्न केला. परंतु बरेचसे प्रयोग करून झाल्यावर, एक तर निर्यमक सुनीतें, फक्त अंत्य द्विपदी सयमक ठेवून, लिहावीं किंवा त्यांत द्विपदयमकें असावीं अशा मतावर मराठी कवी येऊन ठेपलेले दिसतात.

मराठीमध्ये वृत्तरचनेचा असा एक नियम रूढ आहे की, दोन दोन चरणांचें सलग द्विपद-यमक साधावयाचें. संस्कृतांत यमक या प्रकारचें नाही; पण मराठीच्या प्रकृतीस तेंच काव्यसौंदर्यदृष्ट्या उपकारक आहे. पाहिल्या चरणाचे शेवटीं, एका विशिष्ट शब्दोच्चारामुळे जो आघात कानावर झाल्या असेल त्याचें अनुकरण दुसरा चरण वाचीत असतां हि वाचकाच्या मनांत चालूं असतें. या अनुरणनाच्या पोटीं शा. वि. सारख्या दीर्घ वृत्तांत अशी एक अपेक्षा निर्माण होते की, पुन्हा तसाच आघात कानावर पडून, चालूं असलेल्या अनुरणनाची एक प्रकारें पूर्तता व्हावी. द्विपद-यमकामुळें ही पूर्तता सहजीच साधली जाते.

इंग्रजी कवींनी सुनीतांत, ब्रंहंशीं, “ अ-व-व-अ ” किंवा “ अ-व-अ-व ” अशी मुख्य यमकपद्धति स्वीकारलेली आहे. शेक्सपिअरी सुनीतांत अंत्य द्विपदी तेवढी सयमक असते, तर मिल्टनी सुनीतांतील षट्कांत ‘ क-ड-क, क-ड-क ’ इ० विषम यमकांची योजना असते. विभागांची ‘ संपूर्णता ’ स्पष्ट व्हावी या हेतूने ही योजना केलेली दिसते. पण मराठींत निर्यमकापेक्षा वा एकआड इ० यमकयोजनापेक्षा द्विपद-यमकपद्धतीच सरस वाटते हें प्रयोगाने, अनुभवाने पटण्याजोगें आहे. मराठीची उच्चारपद्धति, अनुरणन, तज्जन्य अपेक्षा आणि शा. वि. म्हणण्याची पद्धत यांचा विचार करतां ‘ सलग दोन चरणांचें यमक ’ योजणें हें सुनीतांत अधिक रसावह ठरतें असें म्हणतां येईल. केशवसुतांच्या रचनाविषयक प्रयोगांच्या यशापयशाची मीमांसा करतांना प्रा. रा. श्रा. जोग पुढील स्पष्ट शब्दांत बरीलबाबतचा आपला अभिप्राय नमूद करतात, तो येथे उल्लेखनीय आहे:

“सुनीताने आपली पाश्चात्य यमकरचना सोडली आहे व मराठीमधील द्विपदींचे यमकच पुनः स्वीकारले आहे. सम-सम आणि विषम-विषम ओळींच्या यमकाची पाश्चात्य पद्धति फारशी लोकप्रिय न होतांच लुप्त झाली.”+

दोन अभिप्राय

—१—

◆◆ मराठी सुनीतें हा संग्रह आपल्या प्रस्तावनेसकट वाचून पाहिला. आपण हा सुनीतसंग्रह प्रसिद्ध करून मराठीत सुनीत या काव्यप्रकाराच्या परिशीलनाला साहाय्य करित आहांत आणि त्यामुळे पुनश्च एकदां त्याकडे लोकांचें लक्ष वळेलसें करित आहांत हें अतिशय समाधानकारक आहे.

आपली प्रस्तावना प्रदीर्घ व अभ्यासपूर्ण अशी आहे. त्यामुळे थोडक्यांत परंतु उत्कृष्टपणे सुनीतविषयक इंग्रजी व मराठी भाषेंतील चर्चेचा परिचय वाचकांना होईल. इंग्रजीतील सुनीताची चर्चा तद्विषयक निष्कर्षासकट आपण दिली असल्याने मराठी वाचकांची उत्तम सोय आपोआपच झाली आहे. मिल्टनी व शेक्सपीयरी सुनीतांतील फरक आपल्या प्रस्तावनेत चांगला स्पष्ट झाला आहे. त्याचप्रमाणें भावगीत व सुनीत यांजमधला फरक आपल्या अभ्यासाच्या सूक्ष्मतेचा प्रत्यय आणून देणारा आहे. 'तरंगसिद्धान्त' व तद्विषयक आधुनिक मत हें पण मराठी वाचकांना उद्बोधक वाटेल. आपण मराठी सुनीतकार व सुनीतें यांजविषयी थोडक्यांत चर्चा चांगली केलेली असून त्यांनीं वापरलेलीं वृत्ते, सुनीत-रचनेचें एकपिंडत्व इ. बाबी ठळकपणें आपण स्पष्ट केल्या आहेत. यमकाचें अणुरणन व त्यामुळे उत्पन्न होणारी श्रुतिविषयक अपेक्षा व अपेक्षापूर्ति, त्या अपेक्षापूर्तिनें उत्पन्न होणारा आनंद याविषयी चर्चा आपण अधिक विस्तारानें केली असतीत तर मला वाटतें मराठी वाचकांना ती अधिक उद्बोधक झाली असती. त्याचप्रमाणें मराठीतील प्रथम-श्रेणीच्या कवींनीं ही रचना करूनहि ती लोकप्रिय (कविप्रिय आहे) कां झाली नाही याची चर्चा होणें अवश्य आहे असें मला वाटतें. रचनेचें कौशल्य इंग्रजी कवींच्या मानानें आपल्यांत कमी आहे ही बाब तुम्ही उद्धरण देऊन चांगली दर्शविली आहे. आपला अष्टक-षट्क रचनेविषयीचा ऊहापोह असाच उत्तम आहे, मात्र सुनीतें छापण्यांत अष्टक-षट्क किंवा तीन चतुष्पद्या व द्विपदी यांविषयी वापरलेलें, मूळ कवीचें वा आपलें, धोरण स्पष्ट होणें

मला अवश्य वाटते. शेवटच्या द्विपदीत होणारा अचानक स्वरूपाचा सूत्रमय बोध कांहीं स्थळीं संग्रहांत आढळतो; परंतु त्यांतील वैचारिक माधुर्य काय हें टीपांत स्पष्ट करावें असें मला वाटते. श्रमकानुरणनापेक्षां हा माधुर्याचा भाग माझ्या मते महत्त्वाचा आहे.

आपण एका विशिष्ट काव्य-प्रकाराचा अभ्यास करण्याचा हा जो पायंडा घालीत आहांत तो उत्तम आहे; व अशा तऱ्हेचें इतर काव्यविषयक संपादन आपण आस्थेनें कराल तर हवेंच आहे. त्यानें मराठी वाङ्मयाभ्यासकांची सोय होईल. आपला हा संग्रह कोणत्याहि परीक्षेला नेमतां येईल इतका उत्तम झाला आहे.

◆◆

—म. अ. करंदीकर.

८-११-५१

एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई.

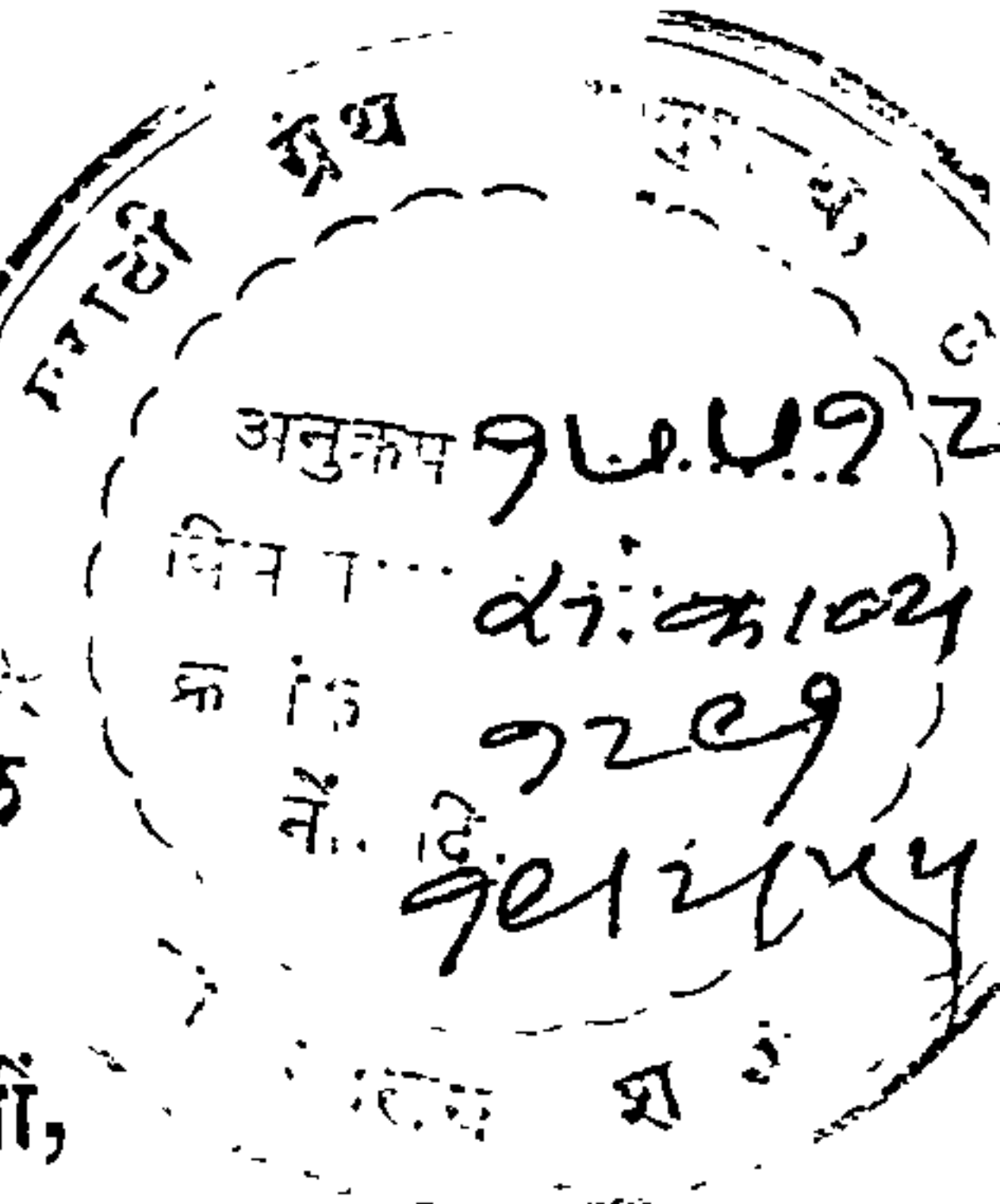
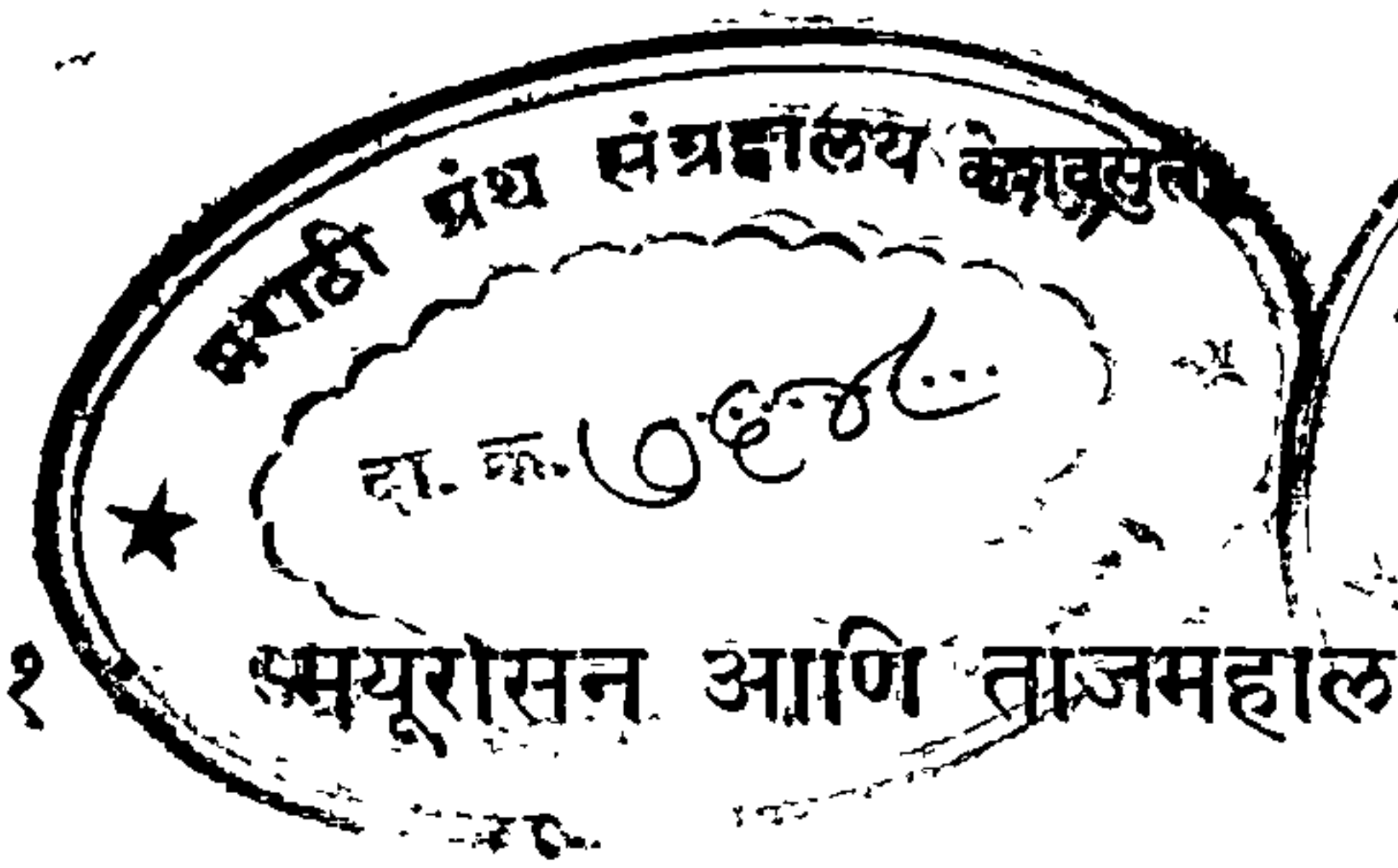
—२—

◆◆ तुमचें पुस्तक समग्र पाहिलें. विशिष्ट काव्यप्रकारांतील कवितांचा मराठीमधील हा कांहीं पहिलाच संग्रह नव्हे; तरीहि त्याचें वैशिष्ट्य सहज प्रत्ययाला येतें. यांतील सुनीतांचा संग्रह नुसताच प्रातिनिधिक नाहीं; तो निवडकहि आहे. तुम्ही केवळ एवढेंच केलें असतें, तरीं मराठी काव्यप्रेमी रसिक तुमचा ऋणी राहिला असता. पण त्याचा सुनीतास्वाद 'सुजाण' व्हावा अशीहि व्यवस्था तुम्हीं केली आहे. सुनीताचा मराठीमधील अवतार व विकास, आणि त्यास आज प्राप्त झालेलें स्वरूप याचा भरपूर परामर्श तुम्हीं आपल्या प्रस्तावनेंत घेतला आहे. त्यामुळे या संग्रहांतील सुनीतांचें रसग्रहण अधिक डोळसपणें करितां येतें. सुनीताचें रहस्य वा मर्म लक्षांत येण्यास तुम्हीं दिलेला इंग्रजी वाङ्मयांतील त्याचा इतिहासहि उपयुक्त होतो. शेवटीं दिलेल्या टीपांनीं वाचकांची फार सोय झाली आहे. सारांश, तुम्हीं एक चांगलें काम केलें आहे. मला तुमचा प्रयत्न फार आवडला. ◆◆

—रा. श्री. जोग.

१२-१२-५१

फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे.

कामें दोन सुरेख त्या नृपवरें केलीं:-मयूरासनीं,
ज्या तो बैसुनि शोभला; प्रथम तें सा कोटि ज्या लागले,
राजे ज्यापुढते जुळूनि अपुल्या हस्तद्वया वांकले,
झाले कंपित, तत्करीं शिर असे, येऊनियां हें मनीं;

प्रेमें मन्दिरही तसें निजसखीसाठीं तयें लावुनी,-
कोटी तीनच त्या गभीर यमुनातीरावरी बांधिलें !
चोरें आसन तें दुरी पळविलें ! स्मर्तव्य कीं जाहलें !
आहे अद्भुत तो महाल अजुनी तेथें उभा राहुनी !

विल्हेवाट अशीच रे तव कृती त्या सर्वदा पावती;
मत्त भ्रान्त नरा ! सदैव कितिही तूं धूप रे जाळिला
स्वार्थाच्या प्रकृतीपुढें-निजमनीं ही याद तूं जागती
राहूं दे-तरि धूर होइल जर्गीं केव्हांच तो लोपला !

काडी एकच गंधयुक्त, नमुनी प्रीतीस तूं लाव ती,
तीचा वास सदा जर्गीं पसरुनी देईल तो तुष्टिला !

२ : आम्ही कोण ?

आम्ही कोण म्हणून काय पुससी ?—आम्ही असूं लाडके—
देवाचे, दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया;
विश्वीं या प्रतिभावलें विचरतों चोर्हीकडे लीलया,
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके !

सारेही बडिवार येथिल पहा ! आम्हांपुढें ते फिके;

पाणिस्पर्शच आमुचा शक्तसे वस्तूप्रती द्यावया—

सौन्दर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजि या;

फोलें पाखाडितां तुम्ही, निवडितों तें सत्त्व आम्ही निकें !

शून्यामाजि वसाहती वसविल्या कोणीं सुरांच्या बरें ?

पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण ते ?

ते आम्हीच; सुधा कृतींमधुनियां ज्यांच्या सदा पाझरे;

ते आम्हीच शरण्य, मंगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाभतें !

आम्हांला वगळा—गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें;

आम्हांला वगळा—विकेल कवडीमोलावरी हें जिणें !

३ : चिरवियुक्ताचा उद्धार

वृष्टीमागुनि चन्द्रकान्तिधवला ती ये शरत् साजिरी,
 तैसा रम्य वसन्त तीव्र शिशिरामागूनि तो येतसे,
 सूतिक्लेश सेरे अनन्तर सुखा तें तान्हुलें देतसे,
 पाणी ओसरतां समग्र भरती येते पुन्हा सागरीं.

द्युत्याविष्कृति मोक्षकाल करितो खग्रास झाल्यावरी,
 कृष्णानन्तर शुक्लपक्ष चढती तो कौमुदी धेतसे,
 प्रातःकाल सुरेख गाढ रजनीमागूनि तो होतसे,
 होतां दारुण कल्प-अन्त फिरुनी सृष्टि स्मिता आदरी !
 या गोष्टी गणणें असे सुलभ गे त्याला जयांच्या मनीं
 आशातन्तु नसे अजूनि तुटला; ते भाग्यशाली खरे !
 कान्ते ! मत्सम गे परन्तु असती जे यां अभागी जनीं,
 त्यांची वाट विपत्समाकुल जगीं होणार कैशी बरें ?

उत्कण्ठाज्वलनें तुझा विरह हा टाकी मला पोळुनी,
 या गोष्टी गणतां निराश हृदयीं माझ्या भरे कांपरें !

४ : प्रतिभा

ती अत्यद्भुत गूढ शक्ति सहसा संचारतां अंतरीं,
 मुक्तात्मा गगनीं उडे, बिथरतो इन्द्राश्च तें पाहुनी;
 दैत्यांचें बल देवसत्त्वहि तसें अंगीं चढे त्या क्षणीं;
 सायुज्यत्व विराट पूरुष अहा ! देतो स्वयें लौकरी.
 स्वान्तीं मण्डल जें हिरण्मय तधीं दिव्य प्रभा विस्तरी,
 त्याच्या पाजळिती अरांवरि सुखें देव स्वशस्त्रें जुनीं;
 येती दानव मोहुनी दुरुनि जे त्याचेकडे धांवुनी,
 ते नाशाप्रत पावती झडकरी तेथें पतंगांपरी !
 पिण्डीं जाय विलोपुनी विरुनियां ब्रह्माण्ड हें सत्वर;
 शब्दब्रह्म उचंबळून मग जें दाही दिशा व्यापितें,
 त्याच्यांतून भविष्यवाद निघती, ऐकून ते सादर;
 ब्रह्मघातें क्षमता नवीन-रचना-कार्य-कर्मिं लाभते !
 देवांची जननी प्रसन्न जर का ही शक्ति कोणावर,
 नाहीं यांत विशेष, तुच्छ जग हें त्यालागुनी वाटतें !

५ : जादूचा प्रभाव

हार्तीं पुस्तक घेउनी भटकतां एक्या दिनीं काननीं
 बाला एक मनोरमा लवकरी माझ्यापुढें पातली.
 प्रेमानें अवलोकुनी मम मुखा गालांमधीं हांसली
 बोले गूढ वचांस ती करतला वेगें झर्णीं फुंकुनी.
 नाहीं अर्थ मला जरी समजला तद्भाषणाचा मुळीं
 त्याचा अंमल बैसला मजवरी तत्काल जादूपरी;
 वाचा बंद पडे, उरीं धडधडे चिंता जडे अंतरीं
 चेष्टाहीन सुदीन निश्चल उभा मी ठाकलों त्या स्थलीं.
 वेणींतील तिनें फुलें झडकरी माझ्याकडे फेकिलीं
 झाली आपण तेथुनी न कळतां अंतर्हिता सत्वरी;
 झालों मी पुरता भ्रमिष्ट कुसुमामोदास त्या सेवुनी
 तेव्हांपासुनि लागलों भटकण्या वेड्यापरी भूतलीं.
 स्वच्छंदें फिरतों सदैव वदुनी गुंणीत कांहीं तरी
 अन्या मूर्ति न चेटकीविण कधीं त्या येतसे मन्मनीं.

६ : गेली ज्योति विज्ञोनिया

गेली ज्योति विज्ञोनिया मग फुका फुंका तयाला किती,
ओता आंत घृता, रचोनि समिधा प्रार्था फुलें वाहुनी—
झालें स्थाण्डिल थंडगार मृत तें, ज्योती न ये आंतुनी,
चालूं द्या मग वेदघोष तुमचा, ती वेदिशाला रिती.

गेली ती शुचिता, पवित्र झळके कोठोनि कान्ती तिथें ?

लावा दीपशतां, मशाल उजळा, कर्पूर जाळा उठा,

घण्टा घूर्ण पिटा, फुका मग फुका शड्खा, नगारा पिटा—

थट्टा ती मग वस्तुची ! सकळही कीं फोल छाय्याचि ते.

प्रीतिज्योति विलासिनीच हृदया टाकूनि गेल्यावरी

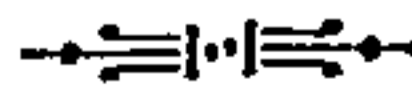
सारी भूप्रमदावली मग झटो, पेटेल कां ती तिथें ?

गेली जादु, पिशाच विश्व मग हें निस्सत्त्व छायेपरी;

इंदू इंदु न तो; पिशाच विधुचें ! तारे, रवी हीं भुतें !

“जातां मी रविचंद्र येतिल जसे तैसेच”—कां गे अशी

कान्ते, निष्ठुर बोलुनी हृदय हें फाडूनिया टाकेशी ?

७ : शुक्राची चांदणी

शुक्राची मधु चांदणी लखलखे रम्या कुमारी वरी,

प्रीतिस्निग्ध सलज्ज हा नयन का आरक्त, नील क्षणीं ?

झाली चंचल वृत्ति, सञ्चर गमे झाला अशा लक्षणीं
वाटे ही रमणी वरोत्सुक असे झाली बहू अंतरीं ?

कोणाकारण ज्योत ही उजळली ठायीं हिच्या अंबरीं ?

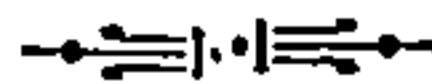
कायावाङ्मनसा कुणा हृदय ही अर्पी अतां कामिनी ?

शोभे निर्मल नील मंडप किती भास्वान् वच्हाडी जनीं !
कोणाकारण पूजनीं रत असे गौरीहराच्या तरी ?

प्रीती ही फुलली, अहा उसळला तद्वर्ण सारा नर्भीं !

झालें ' मङ्गल सावधान ' रविशीं अंतःपटा सारितां,
दावा ती निरखोनिया मज सख्या, कोठे अतां ती उभी ?
झाली लीन पर्तीत, सागरिं मुरे जैशी नदी भेटतां.

आहाहा ! सुखसागरांत मुरलें या मंगलीं त्या दिनीं,
तेव्हापासुनि पाहिलें मज सख्या, साङ्गा पृथक् का कुणीं ?

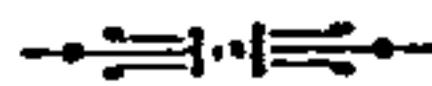
८ : अंधारांतून डोकावणारीं मुखें

रात्रीं शान्त निवान्त विश्व वश हें निद्रेस झाल्यावरी
निद्रा घालित झांप ये मजवरी, तीतें दुरी सारुनी
काळाचा पडदा वरी उचलुनी गाढान्धकारांतुनी
पर्यङ्गाभवतीं मुखें प्रकटती निशब्द जादूपरी.

दादा, एक म्हणे; दुजें प्रिय सख्या; वाळा तिजें; यापरी
प्रेमें बोलविती मला रिझवुनी तीं मूक सम्बोधनीं;
पर्यङ्गावरुनी मला उचलुनी गाढान्धकारांतुनी
मंत्रें मोहुनि पाडुनी भुरळ तीं नेती क्षणार्धीं दुरी.

विश्वातें गिळितां तमें उजळिती जी ज्योति तीं अंतरीं,
तेणें विस्मृति—अन्धकार जळतां, शांत प्रभा फांकुनी
जी रम्या गतसृष्टि दृष्टिपार्थि ये तीमाजि सञ्चारुनी,
मी माझ्या मृत संसृतींत मिसळें एका क्षणाभीतरी.

आहाहा ! गतसृष्टि सोडुनि जडीं सृष्टींत या येउनी
देवा, तीं गुज सांगतील निज का केव्हां मला भेटुनी ?

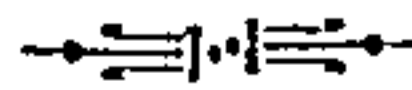
९ : काळेभोर विशाळ केस

काळेभोर विशाळ केस रुळती तीच्या नितम्बावरी;
तैसें भाळ विशाळ गौर झळके चंद्रापरी तें तिचें;
ते डोळे नच छे ! विलासगृह कीं माहेर विच्छक्तिचें;
किंवा काव्यलतेवरी उमललीं हीं दोन पुष्पें तरी.

श्री ही केवळ का वसंतऋतुची येई नटोनी खरी;
किंवा मूर्तिमती प्रभात उमले; कीं फाकली पौर्णिमा;
प्रीतिज्योतिच काय ही उजळली; कीं शारदा; कीं रमा ?
वाटे ही रचितां, विहार कविता चित्तीं विधीच्या करी !

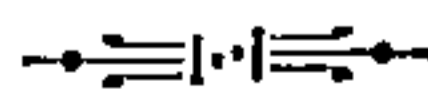
काळा, लावुनि तूं तुझी कलम या रूपास याऊपरी
रेखामात्र उणेअधीक करुनी नाशूं नको पूर्णता;
गालीं ज्या खुलती छटा वितळती; साश्चर्य त्यां पाहतां
वाटे सांठविलें कळे न किति तें सौंदर्य या अंतरीं.

पापाची स्मृति राहिली जर नरा पाहूनि ही सुन्दरी,
धिग्धिक ! त्या कळली अगाध हरिची नाहींच कारागिरी !

१० : कवीचा वाढदिवस

वर्षे बाविस जाहलीं मज जर्गीं जन्मास येवोनि तीं
 शांतीची शिवली परीं झुळुक तीं मातें न कीं अल्पही
 बागेची उपमा जगास कवि या देतात, देवोत ती
 मातें चोंहिकडे परीं दिसतसे ओसाड सारी मही
 कोठें प्रीतिलता ? कुठें वसतसे प्रेमा ! तुझा कुंज तो ?
 आशावृक्ष असे कुठें ? विमलते ! कोठें त्वदीया झरी ?
 सौजन्या ! कवण्या स्थलीं अससि तूं ? स्नेहा ! कुठें तूं तरी ?
 सौख्या ! तूं वससी कुठें ? रसिकते ! कोठें तुझा वास तो ?
 हा ! हा ! सर्व मला पराङ्मुख अशी होवोनि गेली दुरी !
 वाटावी मज का न ही मग मही शून्या अशी लोचनीं !
 शून्यामाजि अशा कितीतरि मला तीं घालणें वत्सरें ?
 नाहीं स्वार्थ तसा परार्थाहि मुळीं मीं साधिला जन्मुनी.
 लोकीं या जरि घातलीं अहह ! मीं बावीस अब्दे तरी
 माते काय उरें खरें 'मम' असें ? 'बा'—'वी'—'स' हीं अक्षरें

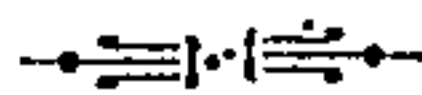
११ : ओसाड आडांतील एकच फूल नं. दि. १९३१

खालीं तोंड करून चंचल जलीं पाहून वेड्यापरी
भावाचे अपुल्याच रंग बघणीत्या प्रेमचित्रावरी;
धेई यापरि बांधुनी उगीच तें जीवास आशागुणीं,
हांसू मात्र नका म्हणून कधिही माझ्या फुलाला कुणी !
त्या आशेंत रहस्य काय लपलें जाणावयाला जरा—
वान्यानें करपून जातिल अशीं व्हावीं फुलांचीं मनें;
चित्रें चंचल जीं अदृश्य उघड्या डोळ्यांस भावाविणें
पाहायास त्यांस नीट तुमचे डोळे फुलांचे करा !

भावाचे अपुल्याच रंग बघणें वाटेल तेथें मना,
त्या वेड्यावगड्या फुलांतच असे का तेवढ्या दोष हा ?
मोठे पंडित काय लाविति दिवे, ते एकदांचे पहा,
कोणीं काय कधीं कुठें बघितलें जें ये विकारांत ना ?
जो तो या जगतावरी पसरतो छाया मनाची सदा
निःश्चासें तुमच्याच सृष्टि करपे, तेव्हांच ती तापदा !

१२ : ती कोण ?

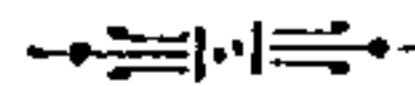
दूरस्था जलधीकडे स्वहृदया नेते नदी वाहुनी,
 शोधाया रसिकास नित्य कविता हिंडे, न आशा तुटे
 भूलोकावर राहते कुमुदिनी चंद्राकडे पाहुनी,
 रात्रीमागुनि धांवतो दिवसही, कीं भेट व्हावी कुठें ?
 जीवाचें जगणें असेंच असतें सापेक्ष प्रेमावरी !
 डोळेभेट दुरुन; भाव अथवा आशाहि त्याला पुरे !
 मी हें पाहुनि जीवबंधन असें शोकार्त होतों परी,
 कांकीं या मम लक्ष्यशून्य हृदयीं कांहीं न आशा स्फुरे !
 ओठांशीं भिडतें रहस्य मनिंचें—सांगूं कुणाला परी ?
 अश्रू हे नयनींहि—माळ करुनी घालूं कुणाच्या गळां ?
 आलें हें भरुनी रितें हृदयही—देऊं कुणाच्या करीं ?
 आला दाटुनि कंठ—हाय ! रडुनी कोठें करूं मोकळा ?
 जी माझ्यास्तव, मी जिचें सकलही, आधार जी जीवनीं
 देवा ! भेटविं—दाखवीं तरि मला ती कोण देवी जनीं ?

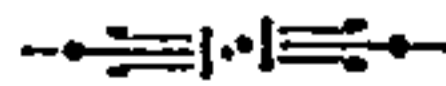
१३ : एका जुन्या श्लोकाची आठवण

“ डोळ्यांनीं बघतो, ध्वनी परिसतो कानीं, पदीं चालतो
जिब्हेनें रस चाखतो, मधुरही वाचें अम्ही बोलतो
हातांनीं बहुसाळ काम करितों—विश्रांति ही घ्यावया
घेतों झोंप सुखें—फिरून उठतो ही ईश्वराची दया ”
पूर्वीं पूर्ववयें प्रसन्नमयता जेव्हां मिळे सृष्टिला
शाळेच्या चिमण्या जगांत असतां हा श्लोक मीं वाचिला
साध्या बाळमनास अर्थ पटला—आनंदही वाटला
आतां कां करुणारस स्मृतिबलें त्याच्या असा दाटला ?
डोळ्यांनीं बघणें, ध्वनी परिसणें इत्यादि सर्वा क्रिया
आतांही घडती; उपाधि चुकल्या नाहींत जीवासि या
जेव्हां जीव थकून पाहत परीं विश्रांति ही घ्यावया
नाहीं झोंप सुखें—अहो हरपली ती ईश्वराची दया
सौंदर्ये भरल्या जगास बघुनी हा प्रश्न चित्तीं उठे
जीवानें जगिं काय कार्य करणें श्लोकांत नाहीं कुठें

१४ : मुक्ता

यत्नें दुर्गम ते विशाल अचल प्रोत्तुंग उल्लंघुनी
 गेलों बाहुबळें अनंत तरुनी चंडोर्मि उन्मत्तसा
 नाहीं दारुण नक्रभीति धरिली प्रेमोत्सवें लेशही
 सिंधूच्या तळिं जाउनी मिळविली ही चारु मुक्ता पहा !
 प्राणाची परवा क्षणैक धरिली नाहींच नाहीं कदा
 या मुक्तेस्तव संभ्रमें अजवरी केले अनंत श्रम
 त्यांचें सार्थक होउनी विधिकृपें हातांत ही पातली—
 ती माझीच अतां, तिचा मजाविणें स्वामी न लोकीं दुजा !
 रत्नांच्या मधुदामबंधनिं मुदें मुक्तेस या गुंफुनी—
 कंठीं घालुनि मी विहार करितों स्वच्छंद कोठेंतरी
 तदिव्यामलरम्य कांति हृदयीं विस्तारतां माझिया
 मी होईन अहा ! खराच सहसा प्रत्यक्ष देवापरी !
 मुक्ते ! तूं असलीस सास्मित जरी वक्षावरी लोळत
 स्वर्गाचीहि मला क्षणैकहि कधीं होणार नाहीं स्मृति !

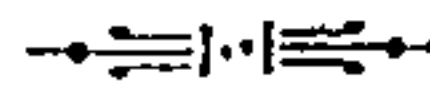
१५ : कवि तांब्यांच्या एका कवितेस उत्तर

गेली ज्योति विशूनिया तरि उरे दिव्यप्रभेची स्मृति
 फुंकूनी, घृत ओतुनीच करितां येते पुनः जागृत
 अंतर्दृष्टिस गोचर स्मृतिगत ज्योती तिथें नांदत
 झालें थंडिल थंडगार जरिही ती यज्ञशाला रिती.
 जेथें आज भयाण शांत दिसतें तेथें कधीं एकदां
 चाले संतत वेदघोष जमुनी भूदेव भूभास्कर
 तेथें आज उभें स्मशान जरिही कोल्हेकुई भेसुर
 सांगोपांगाहि मूर्तिमंत बसले ते वेद तेथें सदा
 दिव्य—ज्योतिविकासिनीच हृदया टाकूनि गेली जरी
 पूर्वींचेंच अजून छत्रपतिचें आहे महाराष्ट्र हें
 तेजोभास्कर वीरवृंद जमुनी गाईल उच्चस्वरीं
 ते स्वातंत्र्य—पवित्रमंत्र तरि ती पेटेल ज्योति स्वयें
 गेली ज्योति विशूनिया तरि पुनः पेटेल ती आंतुनी
 मंत्राचा सगळा प्रभाव, परि हा ! मंत्रज्ञ नाहीं कुणी.

१६ : काल आणि जीवित

गेले भंगुनि दुर्ग, दुर्गगिरिचीं गेलीं झरोनी शिरें,
गेले देश कितेक राख वनुनी संतप्त कालानलें.
होवोनी थरकांप, पेढुनि मनीं, ज्वालामुखें प्रत्यहीं
जें तें नश्वर ! हाय हाय ! म्हणुनी निश्वास टाकी मही !
भूमीचा वडिवार काय तरि या, तो विश्वसाक्षी वरी,
कालव्याधशरें पुत्रापनिधिही घायाळ हो अंतरीं;
शुक्राच्या शशिच्या कला स्मरुनि हो स्वर्देवता सुंदरी;
भीतिग्रस्त, खगोलनेत्र करुनी दिइमूढ वेड्यापरी !
काळाचा घनघोर उग्र वणवा दुर्वार्य ऐसा जरी
ब्रह्मांडांत प्रतिक्षणीं भडकुनी अस्वस्थ चित्ता करी,
चित्ताच्या परि नंदनांतिल पहा एकेक माइया कळी
स्वानंदांत डुलोनियां प्रगटवी स्वामित्व कालानलीं !
जावो विश्व जळून, जीवित तुझें कालस्थलाबाधित,
प्रीतीनें मज हा धडा शिकविला, हो शांति हस्तंगत !

१७ : प्रेमलेख

मेघाचें करिं भूर्जपत्र धरुनी अस्ताचलीं प्रत्यहीं
 स्वर्गांचे नव लेख कुंकुमरसें ती सांध्यदेवी लिही,
 रात्रीं शांत गभीर अंबुनिधिच्या आनीलपृष्ठावरी
 लज्जालेख लिही विकंपित करे ती तारकासुंदरी;
 श्यामा निर्झरिणी पुनःपुनरपी सारीत नीलांचला
 मुग्धालेख सुरम्य सैकति लिही मंदोर्मिमालाकुला;
 वेलींचें स्वकरें कराग्र धरुनी त्या मंदमंदानिलें
 क्रीडालेख वनस्थलीहि लिहिती कांहींतरी आपुले.
 हे सारे मधुलेख घेउनिं जर्गी नाचोत वेडे कवी,
 गावो गीतशतें तयांस, मजही त्यांची कळे थोरवी.
 लज्जामुग्ध परी शिरःकमल तें ठेवून माझ्या उरीं,
 श्वासांच्या कवनीं लिही प्रियतमा ही प्रेमलेखावली,
 सारे ते मग लेख तुच्छ गमती चित्ताचिया लोचनीं,
 तीचा अक्षय लेख एकच, उभा मी मग्न पारायणी !

१८ : चार अश्रू !

होते चंपक मोगरा उपवर्नीं प्राजक्त ते सुंदर
सौगंधें कमनीय मोहक मृदू वायूसर्वें डोलले

आकांक्षा महनीय-नित्य हंसुनी रात्रीं प्रकाशें भरूं
पावित्र्यें निज सौरभीं धरणिला विख्यात विश्वीं करूं.

वासंती नव पालवी, डंवरले घोसांत पुष्पांकुर

अर्धा रंग भरे न तोंच उठुनी डावांतुनी चालले !!

लागे कीड मुळीं, सपर्ण निजला प्राजक्त भूमीविर;

झालें चंपक-मर्म छिन्न, सरलें स्वारस्य जीवांतलें;

थंडीनें परि मोगरा करपला, गेली झडोनी कळी

आकांक्षा विरल्या-तमांत धरणीवायू रडूं लागलीं.

दैवाला बघवे न मीलन असें या मर्त्य भूमीविर

प्रेमानें जुळलेच व्याधशर ते नक्षत्रकुंजांतले !

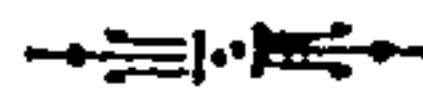
दोघांचे विरहाश्रु झेलुनि स्मृती देवाकडे पातली

तार चार मृगांतले करुनि ते त्या संगतीं ठेविली !!!

१९ : पत्रांतील फुलें

उद्यानीं सुकुमार जातिकुसुमें वायूसवें डोलती
 हासोनी हंसवीत सद्गुणबलें अभ्यागतां वंदिती
 लोकांनीं सगळ्या सुगंध लुटुनी नेला जरीही घरीं
 होतो तत्तनुचा उणा न किमपी, आनंद त्यांतें वरी
 रात्रींचा जरि तारकागण नर्भीं स्पर्धा तयांची करी
 होई पूर्ण-पराभव-प्रकट तो, आमोद कोठें तरी
 पृथ्वी या कुसुमामुळें वनतसे स्वर्गाहुनी मोहक
 भेदाभेद न, एकजात सकलां हातें प्रमोदें सुख!!
 थोडीं घेउनिं ता पवित्र सुमनें माला नवी गुंफुनी
 द्यावी वाटत पत्रिका-सुचतुरा-दूतीकरिं धाडुना
 तों बोले रमणीय मूर्तिं मनिंची, “ तोडूं नको तीं फुलें
 त्यांना प्रेमनिदर्शनास्तव नको दूरी कराया बळें ”
 राहो प्रेम असें अखंड हृदयीं, कां पाहिजे वाच्यता
 आपोआप परस्परांस कळते वाच्यांतुनी हृत्कथा !

२० : लाजविलेला गुलाब

होती साज; दुरून मार्गि मजला प्रेमें गवाक्षांतुनी

पाहोनी झणि खालती प्रियसखी भेटावया धावलीं
दाराआड परन्तु भीच लपतां, गेली पुढें धावुनी—

वेणींतून गुलाबपुष्प गळलें—तों अन्तरीं लाजली !

झाली खिन्न मनीं सखी; सुमन मी आनन्दलों घेउनी

झाले गाल गुलाब पाण्डुर तिचे; मी हासलों पाहुनी
दृष्टी फेकुनि भोंवती टकमका पाहे मनोहारिणी

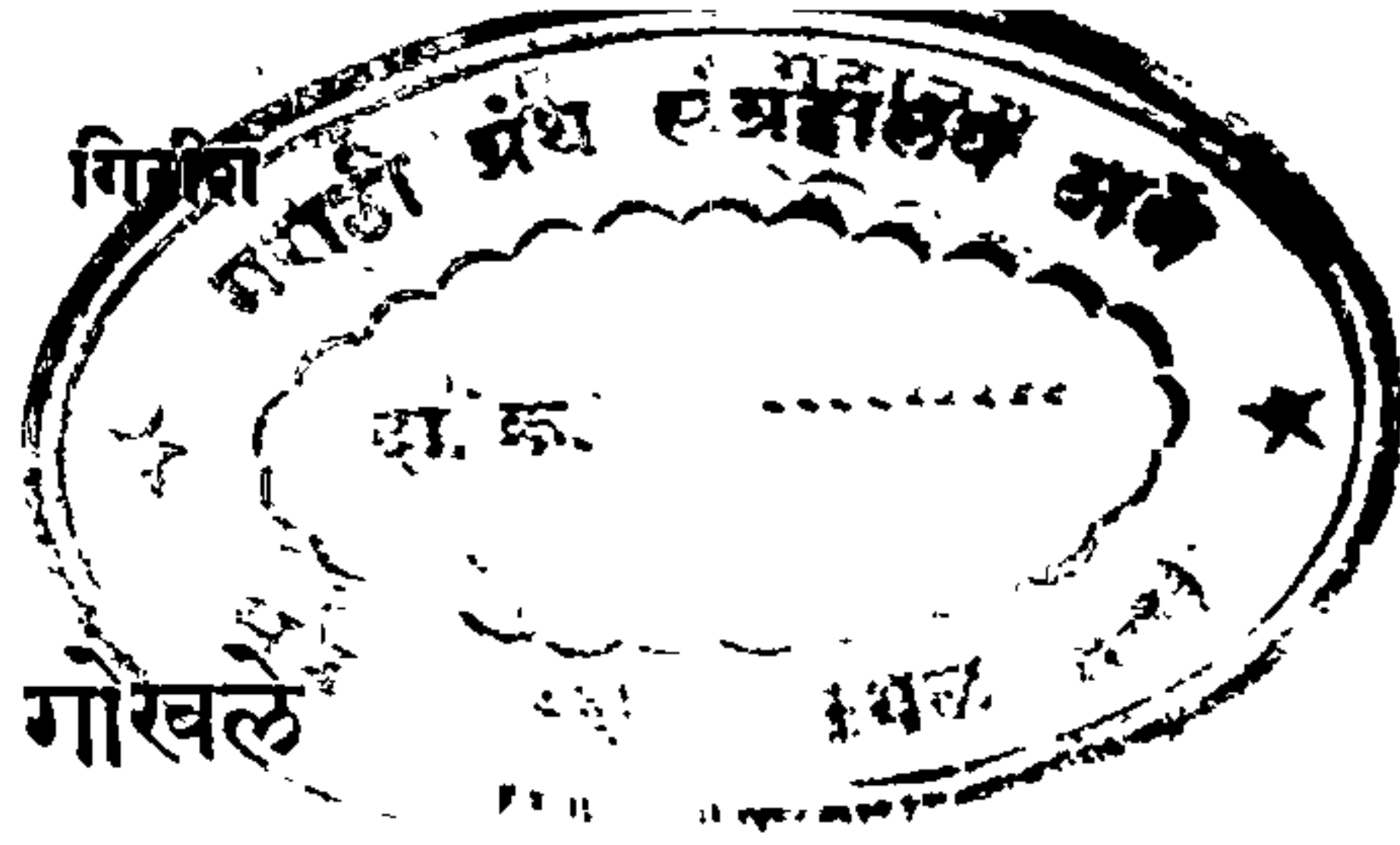
होई पूर्ण निराश कीं ' फसविती डोळे असें ' मानुनी
दीर्घोच्छ्वासचि सोडुनी परतली दारामधें पातली

डोळ्यांतून विषण्ण तोंच पदरीं प्रेमासवें साण्डलीं
गेली पाउल आंत एक, हळु तों मी जाउनी मागुनी

हातांतील गुलाब खोवुनि दिला वेणीमधें हासुनी
भीतीनें मुरडून मान वडली ' हें काय वाई असें ! '

' ओले गाल गुलाब लाजविति या पुष्पा ' वदे मी असें !

२१ : गोपाळ कृष्ण गोखले

धीरोदात्त तुझी अजून हसरी मूर्ती पुढें खेळते
तें बुद्धिप्रभ लोचनांतिल दिसे औदार्य आकर्षक
ती गंभीर सहिष्णुता, वदनिची शान्ती मनोदर्शक
तो मञ्जुध्वनि वाक्प्रवाह, पुढती सारें उभें राहते !
त्वन्मानव्य अगाध ! नित्य रमलें देशैकभावे मन
राष्ट्रांच्या प्रगतींत पाउल पुढें केव्हां पडे हिन्दवी
या चिन्तेत जळून, दूर करण्या दुःखें तशी यादवी
सोशी घाव अघोर ऐराणीवरी, द्यायास तेजःकण
होतें व्याकुळ चित्त ! बान्धव तुझ्या दारीं तदा पातले
अश्रूंनीं हसरें कलेवर तुझें ते न्हाणुनी वन्दिती
कार्यामार्जि तुझ्या अलौकिक असें देवत्व ते पाहती
तें हृन्मन्दिरिं साठवून, सुमनीं त्यांनीं तुला पूजिलें
दृश्यादृश्यकणांत हें प्रगतिचें चैतन्य आलोकितों
अन् मी भारतसेवका, तुज मनोभावे नमस्कारितों

२२ : सप्तर्षि

शुक्राची नव हेमकान्ति खुलते अस्ताचलीं मोहक
 विद्युद्दीप कितीतरी पटपटा हे लागती अम्बरीं
 नाचे हें मृग मस्तकीं, यमपथीं शोभे अगस्ती, परी—
 माझी दृष्टि तुझ्यावरीच, न कळे, कां लोभुनी थाम्बते !
 जेव्हां तूं गगनांत हासत असा सायन्तनीं नाचसी
 मध्यान्हीस कधीं प्रभातसमयीं ये पुञ्ज किंवा वरी
 चक्राकार गति ध्रुवाभंवतिची ऐशी तुझी पाहुनी
 माझें चित्त रमे भुलून, हृदया मैत्री तुझी मोहवी !
 मैत्री अन्तरिची अम्हांतिल, तुला न्याहाळितां कौतुकें
 आम्ही आठ तुझ्यापरी म्हणुनिया, लागे तुळाया तुशीं
 आम्ही आठ मिळून फेर धरतो ध्येयासभोंतीं असे
 ऐसे आन्तर हेतु, साम्य बघुनी, चित्तास आकर्षिती.
 होवो साग्य खरें न वा; परि अम्हां तूझ्यापरी निश्चळ
 विश्वीं जें ध्रुव तेंच लाभुन मिळो निष्कामतेचें बळ

२३ : तू दारांत विचारिलें

तू दारांत विचारिलें थवकुनी, “ आलांत केव्हा तुम्ही ? ”

अन् लाडीक तुझ्या खऱ्याळ वदनीं हास्यच्छटा रड्गली.

“ जा गे साङ्ग चहा घरांत ! बघशी कां नेत्र विस्फारुनी ? ”

झिपें ध्यान बघा, म्हणेल कुणिही ‘ भिल्लीण ही जड्गली. ’

जातां तू मज तो म्हणे, “ धिदुकली साधी किती पोरटी !

लाडानें म्हणतों घरांत विजली शारूस या ”—आंतुनी

ताटें घेउनि धाप टाकित पुढें आलीस तू गोरटी,

देतां ताट करीं तुझा पदर तो जाई मला चाटुनी.—

“ भारी धान्द्रट ! ये अशी बस इथें घे दिल्खा तेथला,

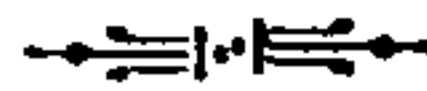
कांहीं दाव कला, स्तुती करिल हा, ठावे न या फारसें ”—

“ मी जाणार फिरावयास, मजला कांहीं न येते कला

तू मित्रास तुझ्याच दाखव कथा—त्या काढ, आता कसें ? ”

तेव्हाची ‘ विजली ’ किती मज रुचे ‘ भिल्लीण ’ ती ! छे अतां

या भोळ्यास खुळा करुनि, बनली दुर्धर्ष ती देवता !

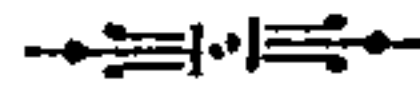
२४ : प्रातःकालिं अता

प्रातःकालिं अता तुझे नच घडे सुस्निग्ध तें दर्शन
की ज्याच्या शकुनें सवन्ध मग तो जावा सुखानें दिन;
लाभेना तुजहातचें गरिविचें स्वादिष्ट तें जेवण
कीं जेणें मुठमूठ मांस चढुनी यावें मला मीपण.

तो वेडा अभिमान भीतिहि खुळी ती माझियाकारणें,
तो पाठीवर जीर्ण हात फिरणें, एकेरि हाकारणें,
बाहेरील विचारपूस करणें, तें मोकळें बोलणें,
पोथी वाचुनि श्लोपणें—स्मरुनि हें ओलावती लोचनें.

आई गे, हृदयास घट्ट करुनी येऊं दिलें तू मला,
सेवेला भलत्याचिया जिव धनापायींच लालूचला,
या वेळीं असशील आठवत तू मातें प्रभूच्या स्तवीं,
मी घेऊनि उशास चौघडि तुझी तूतेंच गे आठवीं.

यावी श्लोप तुला म्हणून भजनें गायास नानाविध,
चेपाया तव पाय हाय ! जननी, मी कां न गे सन्निध ?

२५ : कोणाच्याहि पुढे कधी न नमलें

कोणाच्याहि पुढे कधी न नमलें गर्विष्ठ माझे शिर,
केलें मीं न खुलें कुणासहि कधी दुर्भेद्य हृन्मन्दिर.
माझ्या आन्तर जीवनास न शके काढूं कुणी बाहिर,
स्वातन्त्र्यप्रिय आत्मनिष्ठच सदा मी अद्रिवत् सुस्थिर.

तेजस्वी पडतां कटाक्ष तव मी झालों मनीं कम्पित,
वाटे थेट जिह्वार विन्धुनि तुवां केलें मला अश्रित.
तूं गेलीस जवें, सर्वेंच हृदयीं प्रक्षुब्ध हो सञ्चित,
गेला ऊर फुटून, पूर सुटला, हो लोक आनन्दित.

तो आनन्द मला कुठें ? न परते गेलीच ती देवता.
लोकांचेंच करीत सान्त्वन परी तो ओघ वाहे अता.
माझे मी बनलों प्रचण्ड थडगें जाणूनिया नेणता,
झालों उच्च जर्गी कशास जर मी राहायचा एकटा.

तें सायुज्य कधीं घडेल पुसतों साहूनि ही दुर्दशा,
तों ये उत्तर मर्मभेदि वरुनी—हेटाळणीचा हशा !

२६ : शुभ्र, श्यामल, पीत, ताम्बुस

शुभ्र, श्यामल, पीत, ताम्बुस गिरी नीलाम्बरीं पाइगले !
 आग्नेयीस सुवर्णदुर्ग, अलका प्राचीन, लड्काच वा,
 कैसें उन्नत सूर्यपान झळके, उत्क्षेप किंवा नवा,
 रथ्या सर्प गमे, गढूळ भवती हीं साचलीं पल्वलें.
 आम्बे तृप्त सतेज, मात्र गळती लागे अता मोहरा,
 ओल्या कुन्द हवेंत सौरभसुखोच्छ्वासास हे सोडिती,
 झाडींतून नदी लपूनि छपुनी वाहात सर्पाकृती
 दावी ती साखिसङ्गमोत्तर दुरी आदर्शवत् चेहरा.
 व्यापी शान्ति, उदास शान्ति अपणां, आभाळ हें फाटलें,
 स्थानीं उच्च अशा चढूनि सगळा उत्साह कां मावळे ?
 वारा पार पडे, न शब्द वदवे कीं जीव त्याचा गळे;
 तूही शान्त अबोल, काय न कळे चित्तीं तुझ्या साठलें.
 रङ्गो अम्बर, हें पहा, मन कशासाठी तरी आतुरे—
 आला सम्पत दीस, बोल मधुरे, झाला अबोला पुरे.

२७ : ज्याची गोड सुबोध भावकविता

ज्याची गोड सुबोध भावकविता कोणासही तोषवी,
सृष्टीतील मुलां-फुलांस बघतां वेडाच जो हो कवी,
बोले जो ' प्रभु मी अजूनिहि उणा ' जातां प्रभूच्याकडे
त्याची वन्द्य समाधि रुक्ष विजनीं एकीकडे कां पडे ?

त्याचें हें थडगें भिकार दिसतें मातीविटांचें पुढें
जाई होउनि नांवही पुसट हें पाटीवरी बापुडें :

“ आकाशांत फुलें धरेवर फुलें ” त्यानें असें गाइलें—
सारें तें परि पुष्पवैभव अता काव्यांच हो राहिलें !

ज्याचीं काव्यफुलें बघूनि हसती जीं रञ्जलीं, गाञ्जलीं,
किंवा सान्त्वत ती तुक्यापरि करी ज्याची अभङ्गाञ्जली,
कां हो मर्मर-पुष्प शुभ्र न कुणी ठेवी तदस्थींवरी ?
का नारायण आपुला न कवि कीं येशुप्रशस्ती करी ?

रक्षी अस्थिसर्वें प्रिय स्मृति तुझी स्वान्तीं महाराष्ट्रभू,
बोलें वाहुनि मीहि अश्रुसुमनें कीं शान्ति देवो प्रभू !

२८ : वाक्स्वातंत्र्य असे म्हणूनि

वाक्स्वातंत्र्य असे म्हणूनि वमतां ज्वाला मुखांनीं तुम्ही,
राळेचाच परन्तु डोम्ब पसरे चोहीकडे धूम हा !

मेघाडम्बर अम्बरीं गडगडे, विद्युत् करीं ताण्डव,

खालीं म्लान महीवरी तृषित या बिन्दूहि कां ना पडे ?

आक्रोशींच उदात्त खर्च तुमची सारी पडे रस्तुमी,

गोविन्दात्मज माधवास म्हणतां वाचाळ भीरु महा—

आतां कां वरदक्षिणेस हटतां, दाक्षिण्य दावा नव,

जो प्रेमास वरा, धनार्थ करितां कां दृष्टि आसांकडे ?

काव्यात्मत्व वरूनि तें उतरुनी ये मात्र युष्मद्दृढीं,

ध्येयांची सगळी भिरास अथवा जाणों तुम्हां गावलीं,

यायोगेंच सुधारकी वदतसां दुर्दम्य हीं दुर्वचें,

छे, कल्लोळ करी प्रचण्ड तुमचा आव्योम शब्दाम्बुधी !

द्यायाला दिसतां समर्थ न तुम्ही वा ऊब वा सावली,

कारुण्यास्पद मात्र मी समजतों तारुण्य हें तूमचें !

२९ : पाले, कन्द, मुळ्या कुठें जमवुनी

पाले, कन्द, मुळ्या कुठें जमवुनी हिण्डूनि रानींविनीं

वैसे माण्डुनि मावळा, कुणितरी घेईल आशा तया.

पाहूनी दुरुनीच पौरजन हे जाती निघूनी झणी,

कोणा ठाउक काय नांव, कुठला तो धर्म पाल्यांत या ?

अङ्गी घोङ्गडिची निरस्तर अशी बण्डी, न बाह्या तिला;

मुण्डासें कसचें ? मलीन दिसते माथ्यावरी चुम्बळ;

लङ्गोटी करि लाज राखण, कधी तो कम्बरेचा विळा;

भासे संशयि दीन मूढ वदनीं सोशिकतेचें बळ

सह्याद्रीपरि या सनातनच तू माझ्या सख्या बान्धवा,

राज्यक्रान्ति कितीकदां घडुनिही तूझाच उद्धार न.

कोणी राज्य करो, समानच तुला एकादशी-पाडवा,

रे ऊठ द्विज हो ! मनूंतिल नव्या हो क्षत्रिय ब्राह्मण !

शेतें तू कसशी नि तू पिकविशी धान्य स्वकष्ट्रश्रमें

आतां नाङ्गरुनी समाज पिकवी राष्ट्रैक्य तू विक्रमें.

३० : सिंहाचा पाडाव

‘ बचेंगे तौ औरभी लढेंगे ’ - दत्ताजी शिंदे

नीचांना न रुचे मृगेन्द्र चढतां तो स्वीय सिंहासनीं,

‘ छे हा योग्य न धर्मराज ’ ! म्हणुनी हो एक कोल्हेकुई,
अन् भोळे पशु काळजींत पडती, माजेल येणे दुही

नेता निष्ठुर धूर्त काय न लगे या शान्तियुद्धांगणीं ?

हाकाटी तुज पञ्जरीं पकडण्यासाठीं उठे काननीं—

ये कोणासहि पड्क तो उडवितां निष्पाप पड्केरुहीं

सूर्याला न चुकेच सन्धि मिळतां ग्रासावया राहुही—

हे आश्चर्य न बन्धनीं पडुनि तू जम्बूक होतां धनी.

×

×

×

‘ झाली क्रान्ति, ’ म्हणे कुणी, ‘ प्रगति ही हिंसा न होतां मुळी !

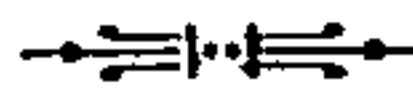
होई पाशव शौर्य पार लटिकें सत्य प्रयोगांत या !

प्रायश्चित्तच ष्या नखें उतरुनी की हो स्वधर्मच्युती’ —

तौ माहात्म्य खरें तुझें उसळुनी गर्जे, ‘ सुखें वा सुळीं !

नाही मी त्याजिला स्वधर्म, न कधी सोडीन जातां लया—

मारा शम्भुपरी, तुळापुर करा, आत्म्यास नाही मृती. ’

३१ : आहे हांसत मी कसा

हातीं घेउनियां गटे कविमणी, स्नेह्यांस टाळूनियां
गेलों दूर सुदूर दुःख हलकें चित्तांतल व्हावया
जा जों मी विसरूं म्हणें, तसतसा दुःखास ये पूर तो
' मर्यादा नरबुद्धिला ' बघुनिया कष्टें उले जीव तो !

आलों जाउनि दूर, दूर तरि ना हो दुःख चित्तांतलें
पाहोनी म्हटलें, मना ! तुज हवें भोक्तृत्व तें भोगलें !
ऐसें बोलत जों झणीं, निमिषिं ये कोठूनसा धावत
आनंदोर्मिसुहास्यनिर्भर असा माझ्यापुढें बालक !

त्याचे मोहक, मंजु, मुग्ध, मृदुसे हास्यध्वनी ऐकुनी
गेलें मन्मनिंचें दुरी क्षणभरी काहूर चित्तांतुनी

बाळा मीं म्हटलें मनीं, " हंस, गड्या ! हांसोनिया आज घे
जीवाची असली उषा परतुनी कोठूनियां बाळ ये ?

ऐसें कोठुनि मुक्तकंठ हंसणें भावें खऱ्या प्रेरित ?

आहें हांसत मी कसा वरिवरी माझें मला माहित ! ”

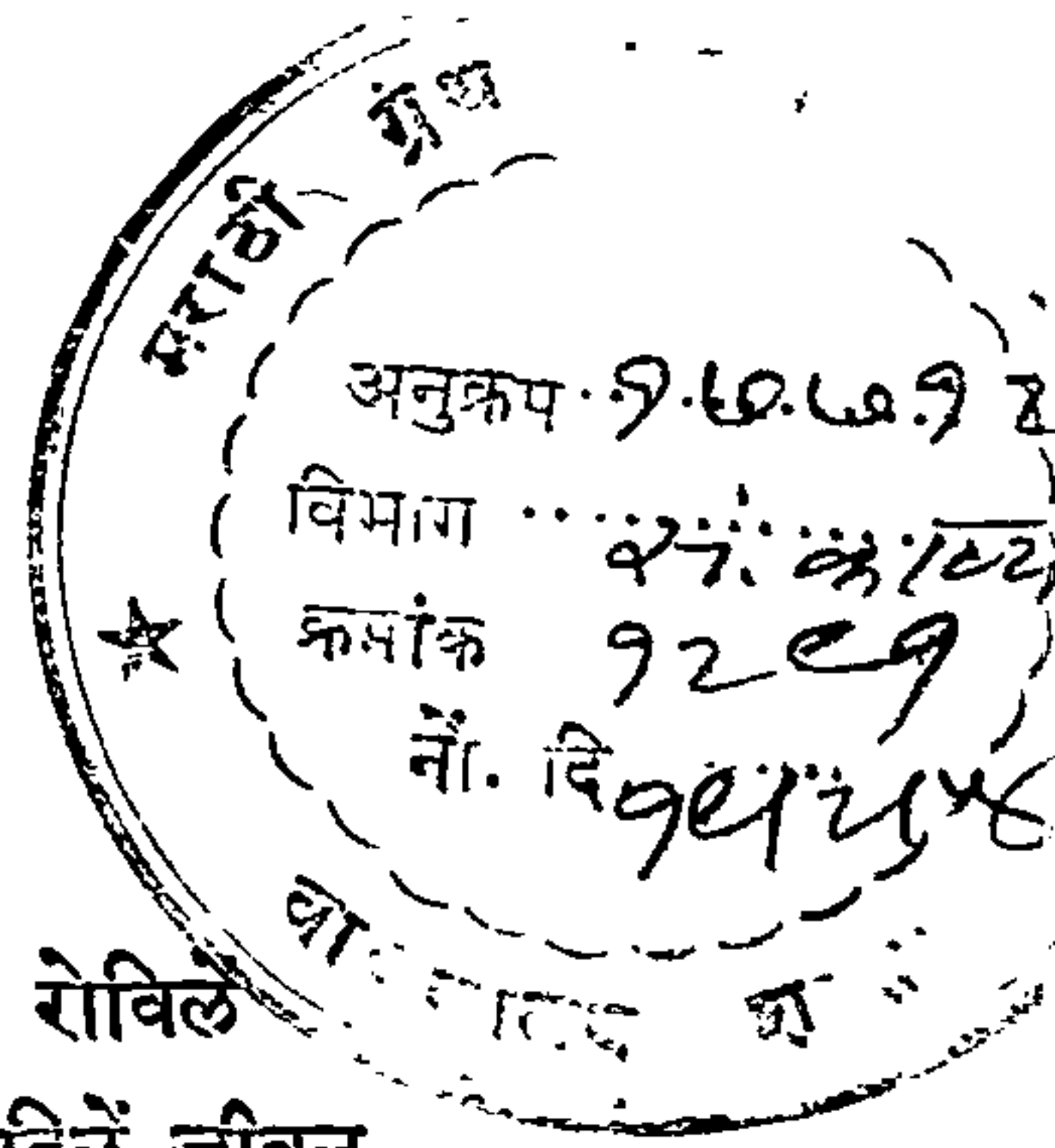

३२ : प्रेमांतिल अद्वैत

प्रीती दोन मनांस एक करिते काव्यांत मीं वाचिलें
 नाहीं मान्य परी मला गमत तो संकेत काव्यांतला
 कान्ते, या गुरुवेदना प्रसविंच्या तूं एकली साहशी
 दारीं स्फुन्दनशब्द ऐकत तुझा वेड्यापरी मी उभा
 काव्याची सहकम्पना कुणितरी दावा कवींनो, मला
 कोठें आणि सहानुभूति तुमच्या त्या प्रेमगीतांतली
 ही माझी सहधर्मिणी तळमळे पाण्याविना मासळी
 या दुःखानुभवीं न मी परि तिच्या, ह दुःख मातें खरें !
 तूं माझी व तुझाच मी जिवलगे ! दुःखांत सौख्यांत वा
 प्रेमें जीवन व्यापिलें नभ जसें आषाढमेघीं तसें;
 आहे हा पडदा परी प्रकृतिचा दोन्ही मनांच्या मधें
 झालों दूर अहा समीप असुनी कीं चक्रवाकांपरी
 आतां घेइल जन्म जो चिमुकला राजा गडे आपुला
 तो माझा व तुझा, भिळेल उभयां अद्वैत त्याच्यामधें.

३३ : गु. अण्णा कर्वे

तेव्हां—तूच म्हणून निर्भयपणें हें रोपटें रोविले
 पाणी सांजसकाळ घालून तुवां त्यातें दिलें जीवन
 झंझावात कधीं सुटे मग तुझी आपूलकी धाउन
 —जाई; आणि करून ढाल अपुली सप्रेम संरक्षिलें.
 वर्षामागुन वर्ष जाय नव ये तेजस्विता त्यांवर
 होई चित्त पुन्हां प्रसन्न बघुनी ही लाडकी संपदा
 शांती सौख्य विरंगुळा हिजमुळें लाभे मनाला सदा
 अंतर्बाह्य सदैव कष्ट करिसी दुःखांसही तत्पर
 कोणी दूषणही दिलें न तिकडे दृष्टी वळे निश्चळ
 सेवाधर्म असा विलक्षण तुझा वाढे यशाचें बळ
 धेसी एकच ध्यास आणि खपसी तेथेंच रात्रंदिन
 कीं कीर्तिध्वज हाच ठेविसि जणूं तूं त्या स्थळीं रोवुन.
 आतां वाढुन रोपटें दिसतसे तेथेंच दृष्टीपुढें
 ज्ञानाचा वटवृक्ष थोर, भगवें सत्कार्य हें केवढें !

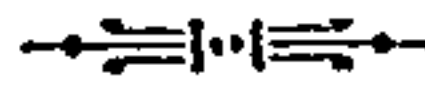

३४ : गालबोट

होता पांघरुनी निमूट बसला जो रुक्षता नीरस,
 होते माजुनिं राहिले चहुंकडे कांटेकुटे ज्यावरी,
 कांटेरी निवडुंग, तोहि जळका, फैलावलेला जरी,
 ज्याची तर्वड, बाभळी खुरटल्या वा, शोभवाती कुस,
 ऐसा माळ उजाडसा पसरला; मूर्ती धरी वांझता !

त्याच्या देहिं कुठें कुठें विरलशीं हीं मानवी पाउलें—
 लागोनी लव पायवाट तुटकी नी नागमोडी वळे,
 धोंड्यांचे उघडे थवे त्रिखुरले वैराण निःस्तब्धता !
 ओलावा लवही जिथें नच मिळे; त्याच्या न खाणाखुणा
 पाणी ओघळलें असेल वळवी—गेली स्मृती लोपुनी.
 किंचित् वाळु कुठें, कुठें तण दिसे हें वाळलें कोळुनी,
 ऐसा ओहळ,—अश्रुमार्ग गमतो तोंडावरी हा जुना !

निर्मोनी सरस प्रफुल्लवाटिका उत्फुल्ल भू सुंदर
 लागे दृष्ट म्हणोनि कांय राचिलें या गालबोटा वर

३५ : वीररस

होता तो मृगराज जोंवरि वनीं सिंहासनाधिष्ठित,
 कोल्हे तोंवरि हे विळांत दडुनी होते भयें कांपत !
 त्याचा देह विराट आज पडतां निष्प्राण भूमीवरी,
 आली धांवत टोळधाड जिभल्या चाटीत ही त्यावरी !
 तन्नेत्रा उघडूनि कोणी म्हणती, ' या गारगोट्या पहा ! '
 दाढीचे उपटून केंस वदती, ' संजाब खोटांच हा ! '
 बोटेंही जबड्यांतुनी फिरविती निःशंक आतां कुणी,
 कोणी खेंचुनि शेंपटी फरफरा नेई तया ओढुनी !
 कोणी ठेवुनि पाय निर्भयपणें छातीवरी नाचती,
 ' आतां सोडविण्यास कोण धजतो याला बघूं ! ' बोलती;
 जो तो सिंहच आपणां म्हणवुनी आतां करी गर्जना,
 मारी हात मिशांवरी फिरवुनी वीरश्रिच्या वल्गाना !
 दारोदार बघून वीर असले संतोष होतो जरी,
 नाहीं भेंकड मात्र कोणि उरला हें शल्य डांचें उरीं !

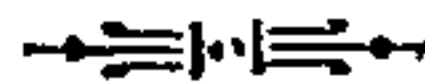
३६ : मार्गप्रतीक्षा

संध्येची गहिरी शराव भरुनी अस्मान प्याल्यांमधें,
 आतां हांसत येत नीलवसना रात्री जगन्मोहिनी;
 विश्रांतीस्तव विश्वही परतलें आतां घरालागुनी
 अंगीं शीण भरोनि निश्चळ बसे निद्रेविना वापुडें !
 काळ्याशार बनावरी पसरली केव्हांच निःस्तब्धता,
 ओढ्याचीं कुरणांतुनी हळु हळू मंदावलीं पावलें;
 मैदानामधुनी उजाड पण या वारा परी एकटा
 कां माझ्यासम उन्मनस्क भटके वेड्यापरी नाकळे !
 प्राजक्तावरचा बहार निथळे केव्हांपुनी अंगणीं,
 खालीं सांडुनिया सडा दरवळे; वेंचावया ना कुणी !
 टाकी वाजुस वैसुनी गुलछबू निश्वास हा सारखा,
 गंधानें भरवी दिशा; तळमळे चिर्ती वियोगेंच कां ?
 आतां उंबरळ्यावरी वसुनिया पाहूं किती वाट मी ?
 गेला ताटकळून जीव अगदीं आला गळा दाटुनी !

३७ : सुनीत

होतो स्पर्श हळूच कोठुनि तरी, हत्तार कम्पाकुला
 देते जागृति भावनेप्रति, जशी मन्दानिलें सिन्धुला.
 तेणें उद्भवती विचार, जलधीपृष्ठी तरंगावली
 तत्त्वे सुन्दर मौक्तिकेंच जणुं ता ज्यांच्यांत सामावलीं.
 कांहीं आपण खोल ज्या दडविल्या नाना रहस्याकृती
 शैवालापरि ज्यांवरी लगडल्या दुःखासुखांच्या स्मृती.
 त्यांचे ते अवशेष लागाते तदा कांठास लाटांसवें
 मोत्यांवांचुनि शिम्पलेच बघतां नेत्रीं उभीं आसवें !
 वाणीला दुबळीच निर्मिलि जय तो धन्य वाटे मला
 वाणी व्यक्त जरी करील हृदये व्यापार आटोपला !
 आम्ही ताजमहाल भव्य रचितों हा शब्दसम्पत्तिनें
 ज्याचें त्यास रहस्य राहुनि, जनां कारागिरी लाभणें.
 हातीं घेउनि तोच तन्तु अपुऱ्या अर्थावरी गुंगतों;
 तत्पूर्णत्व निजान्तरीं उभवुनी आळी पुन्हा वाचतों.

३८ : श्रीलक्ष्मीदेवीस

ज्याचीं खोल तळांत जाउनि मुळें पंकांत विस्तारलीं
 मानेला विळखा सदैव बसलें शैवाल घालूनिया
 ज्याची मान जळीं क्षणोक्षाणि पडे वायूंत डोलूनिया
 सूर्याच्या किरणांसवें सरतसें ज्याचें जिणें तोकडे
 आहे हा इतिहास यापरि जरी देवी तुला आवडे—
 त्या पद्मावरती सदा विलसणें, त्याच्या गुणीं गुह्यगणें,
 मालिन्यासह सेवणें क्षणिकता, पापांतही रङ्गणें,
 साधूंनीं तुज मृत्तिकाच गणुनी यासाठिं धिक्कारिली.
 धिक्कारोत मुमुक्षु; मी परि तुझी पूजा न अन्हेरिली.
 आणी निर्धनता नरास पशुता वा मोल मातीपरी.
 डोळ्यांना दिसतें मतीस पटतें सामर्थ्य लक्ष्मी तुझें
 सद्भावें मग कोणं सांग तुजला पूजावयातें बुजे ?
 त्वत्साह्यें सरिता वरी परतवूं, गाढूं गिरी सागरीं,
 सिन्धूला घुसळू, मुठींत मिळवूं दुष्प्राप्य रत्नावली.

३९ : गोलघुमटांत

जैसा एकच टाकिला जरि खडा त्या सन्ध पाण्यावरी
एकामागुनि एक कैक वलयें उत्पन्न होतीं तरी

तैसा एकच शब्द गोल घुमटामाजी जरी बोलसी

त्याचे उद्भवती निनाद किति, हें आश्चर्य तूं मानिसी

कां आश्चर्य तुला चमत्कृतिमया कारागिरीचेंच ह्या ?

देहाच्या दुनियेमध्येहि तसली कारागिरी माझिया.

बाले ! तो प्रिय शब्द एकच तुवां उच्चारिला जेधवां

माझिचीं घुमुनी अनन्त पाटिनीं सामावला तेधवां

जाती येथिल हे निनाद विलया अल्पावकाशें तरी

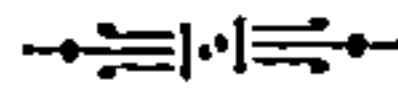
बोलाचे श्रवतो निनाद तुझिया हा काल मी अन्तरीं

येई ऐकुं इथें जरी पुसटही टोकास त्या बोलतां

मौनाचेहि तुझ्या निनाद घुमती ही मन्मनीं सूक्ष्मता.

आलें काय न हें तुझ्या अनुभवा आश्चर्य ? कारागिरी ?

त्याची आकृति काढिली घुमट हा बान्धून कोणी तरी !

४० : मृत्यूला म्हणतो सबूर !

मृत्यूतें जन बाहतात, परि ते भोगास वैतागुनी;
 ' मृत्यो, येउं नको ' असें विनविते सारे परन्तू मनीं.
 आहे मीहि सुपांतलाच कण त्या जातें न ज्यातें टळे
 मृत्यूला म्हणतो सबूर, परि तें ना स्वार्थवृत्तीमुळें

नाहीं रूप, रुबाव, सौष्टव, तसें आरोग्य नाहीं जरी
 देहाचा मग लोभ काय म्हणुनी चित्तीं असावा तरी ?
 जैसें शस्त्र युधिष्ठिरा, तनु तशी कर्तृत्ववानाप्रती
 तें कर्तृत्व घडेल हातुंन तरी आहे कुठें शाश्वती ?

गुन्ताया मन दौलतीं अथवा, आहे कुठें दौलत ?
 भाण्डी आणि खिसे कुडासह तसें कौलार छिद्रान्वित
 स्नेहज्योति न काजळीविण दिसे, सत्सङ्गादुर्भिक्ष्य तें—
 टाळाया मरणा प्रलोभन महा आहे तरी कोणतें ?

पाहोनी चिमणी पिलां भरविते आणून चारा मुखीं
 आपोआप मनांत बोल उठले ' मृत्यो, नको येउं ' कीं.

४१ : शुक्रतारा

मी जेव्हां तुज पाहतों तळपतां सूर्यास्त झाल्यावर,
 उत्कंठा हृदयांत दाटुनि मला तेव्हां असें वाटतें :
 आली घेउनि रत्नदीप गगनीं कांतास शोधावया
 कालाची भगिनी— प्रभा मधुर ही त्याचीच का फांकली ?
 किंवा ज्यांतुनि इंदिरा प्रगटली तें दिव्य हेमांबुज
 या गंभीर, अथांग सिंधुवरतीं शून्याचिया शोभतें;
 कीं हें कष्ट करून विश्व शिणलें त्याला निशा द्यावया
 येते शांति,—सदैव दूतच तिचा तूं काय अग्रेसर ?
 तूं प्रातःसमयीं परंतु दिससी पूर्वेकडे जेधवां
 तेव्हां हर्षित चित्त होउनि मनीं ही कल्पना येतसे :
 ओली लावुनि दृष्टि ज्यावर मुनी खिस्तास शोधित ते
 ज्याच्यामागुनि,—तोच काय अससी तेजाळ तूं तारक ?
 द्वेषाम्नी भडकून विश्व जळतें—हें भोगितें यातना,
 तो श्रेयस्कर मार्ग दाविशिल का तूं आज त्याला पुन्हा ?

४२ : रायगडावर काय आहे ?

होते छत्रपती शिवप्रभु जिथें त्या राजधानीमधें
 आनंदें डुलवील दृश्य असलें आहे अतां कोणतें—
 सांगा वर्णुनिया अम्हांस सगळी तेथील सद्यःस्थिती
 ऐसे प्रश्न विचारुनी मज किती भंडावुनी सोडिती
 सांगावें असलें न आज उरलें कांहींच तेथें जरी
 सांगूं काय बरें तुम्हांस जन हो, हा प्रश्न ये अंतरीं !
 नाही वाजत चौघडा न भगवा झेंडा तिथें आजला
 जातीचा म्हणवील शूर न तिथें कोणी असा राहिला
 ते प्रासाद विशाल आज न तिथें, भंगून गेले कडे,
 ते येईल बघून मात्र तुमच्या अंधार डोळ्यांपुढें
 झालें सर्व भयाण आणि हसतें दुर्दैव तेथें अतां
 कैचा मोद परंतु हाय उलटी वाटेल उद्विग्नता !

तत्रापी जर याल कां हृदय तें घेवोनिया संगतीं
 पूर्वींचें सगळें तुम्हांस दिसुनी येईलही संप्रती

४३ : एकान्तास

जा, जा, मान नसे जगांत तुजला, राहूं नको तूं क्षण
 घेतां नांव तुझें भयें दचकतें दुःखें दुखें हें मन
 वाटे काळ बरा मला तुजहुनी जो अंतकारी जनीं
 काळाची पडतां मिठी सकलही जातिल दुःखें क्षणीं
 जातां तूं मज भेटती मम सखे, सांगेन त्या जीविचे
 तापें तप्त मनास शान्त करिती, बोलोनिया गोडसें
 यासाठीं विनवी तुला, चल, पुन्हा येऊं नको जा अतां
 येऊं दे मम मित्र सर्व जवळीं देण्यास शान्ती अतां
 मित्रांच्या मधुवाणिने श्रम क्षणीं लोपूनिया जातिल
 सौख्याचें सुख त्याच प्रेमळवचें दाही दिशा व्यापिल
 होतां मानस हें निराश न त्या देईल कोणीं सुख
 मित्रावांचुन ! कोण उज्वल करीं अंधारलें मानस ?

एकांता ! अदया ! ! तुला विनवितें हो पाठमोरा झणीं
 द्याया ताप मला, नको परतुनी येऊं कधीं ह्या जनीं

४४ : दैवलिखित

स्वच्छंदी फुलपांखरुं मन रमे सेवी सुधामाधुरी
 बाल्योद्यानिं मजेंत काळ सरला अर्ध्या तपाचे वरी
 शाळेच्या चिमण्या जगांत जनकें विद्यार्जना धाडिलें
 प्याया ज्ञानसुधा उताविळ तदा मच्चित्त आनंदलें
 पन्तोजी गिरवावयास शिकवी दों-तीन धूळाक्षरें
 'श्री' हातांत न, तों छळी 'ग' कुठला ? भांवावलें मन्मन
 रेघोऱ्या अडव्या उभ्या खरडल्या ज्या अर्थ साधाहि न
 झाला मात्र अनर्थ योग्य मिळतां शिक्षा मला त्यामुळें
 या माझ्याहि अरुंद भालपटलीं रेषा उभ्या आडव्या
 मौजेनें जणुं अर्थहीन अवघ्या दैवें पहा काढिल्या
 खेळोनी स्वमनास कीं रिझविलें, शिक्षा परंतू मला
 जन्माचा मम खेळ होय ! उलटा हा न्याय हो कोठला ?
 लेखाचा तव दिव्य अर्थ नुमजे ठाऊक तूझा तुला
 दैवा ! घोर अनर्थ मात्र वध रे ! माझा तयें जाहला

४५ : परिवर्तन

खेले मन्मथमंजरी दिनभरीं जी माझिया अंतरीं
 -स्वप्नीही कुतुकें निशीं प्रगटुनी लीला मनोज्ञा करी-
 तीतें मी वदलों, “ सखे ! हृदय हें पार्यीं तुझ्या अपिलें ! ”
 “ त्याची पायघडी करीन ! ” म्हणुनी ती त्यावरी उत्तरे
 -या शब्दें हृदि शोक तीव्र जडला कैसा निराशाभयें
 तूझा त्यामधिं नित्य वास मदना ! तूं जाणशी तें स्वयें;
 आतां तूच करी ‘ अशोक ’ सदयें कैसें तरी त्याजला
 -केला जो रतिनें विलाप दहनीं बा ! आण त्याची तुला !-
 त्यातें दिव्य अशोकवृक्षमयता येणेंपरी लाभतां
 होवो स्त्रीपदघात त्यावरि किती झाला जरी तत्त्वता !
 तेणें तो बहरेल, तींच विशिखीं गुंफोनि सारीं फुलें
 विंधोनी मग कोमला करि तिला संतप्त कामानलें !
 आधी मद्दहृदयासि जी अवगणी तें तत्पदीं अपितां,
 आता वाहिल आपुलेंच मज ती पावोनि लोलंगता !

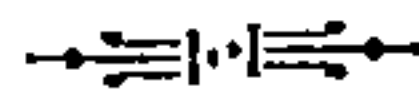
४६ : आकर्षण

जेव्हां गोड निषेध ' इश' म्हणुनी माझा करी सुंदरी
 थट्टेची तसल्याहि औरच गमे कांहींतरी माधुरी !
 किंवा ओझरता तनूस सहजी तत्स्पर्श जेव्हां घडे
 तें रोमांच असंख्य येति दिसुनी माझ्या शरीरीं खडे !
 जेव्हां रोंखित नेत्र सस्मित कधीं स्नेहाळ वा चोरटे
 तेव्हां गोंधळ माझिया मनिं, तसें कौतूक नेत्रीं नटे !
 किंवा झांकित नेत्र मिष्किलपणें ती येउनी मागुन
 विद्युद्वेग जिचा उठे चमक ती प्रत्येक अंगांतुन ! !
 जेव्हां उत्तरवासिनी उगवते देवी उषासुंदरी
 तेव्हां चुंबन-वादळें उठुनियां जाती जगाच्यावरी
 पृथ्वींमाजि विराट चुंबक असे जो नेहमीं सुस्थित
 स्थानत्याग करून जाई करण्या तोही तिचें स्वागत
 प्रेमाकर्षण या जडांसहि असें कीं हालवीतें जर
 आश्चर्यास न वाव मर्त्य बनला त्याचा जरी किंकर !

४७ : लोकमान्य टिळकांस

साधी, श्यामल, सान, मूर्ति तव ती दृष्टीपुढें ठाकतां—
 झालेले मृतवत् सहर्ष उठले तें हिंदू-सेवक
 राष्ट्रा मंत्र तुवां तदा शिकविला सत्स्फूर्तिचा प्रेरक;
 साजे, श्रीतिलका ! तुला विरुद् तें ' अस्वस्थतेचा पिता '—
 आला पूर अतां मतांस, जनता हो मोह व्यापादिता,
 कीं भासे प्रलयावधीं प्रकटला ब्रह्माण्डविध्वंसक;
 जेवीं स्थापित सुस्थिति प्रलयिं त्या उँकार उद्बोधक;
 तेवीं येउन भारतीं स्मृतिमिषें, संस्थाप राष्ट्रैक्यता !
 ते सामाजिक राजकीय असले आतां नको मागुती—
 येण्या शुष्क विवाद; त्वत्स्मृति-दिनीं सन्देश लाभो नवा,
 स्फूर्ती निर्झरिणी मुकी तव गिरा ऐकून हिंदी युवा
 मृत्यूला दरडावुनी मग रणीं टाकील तो पाउल;
 चारित्र्यें विमलें, यशें सुधवलें, पायीक हे भारती
 येथें नांदवितील न्याय, समता, स्वातंत्र्य दिव्योज्ज्वल !

४८ : चुरडलेले फूल

ओंठाला भिडवून ओंठ वसलीं युग्में फुलांचीं किती
चाटे बालतृणान्तरीं पसरला कीं गालिचा खालतीं.
संध्येचे निरखीत रङ्गा खुलले जे मेघमालेवरी
होता हिण्डत डोङ्गरावर कुणी, श्रीच्या जणूं मन्दिरां।
माझ्यासाठिंच निर्मिलें सकळही सौन्दर्य विश्वांतलें
ऐशा धुन्दिंत सावकाश पडतां त्याचीं पुढें पावलें
त्याच्या पायदळीं अहा ! चुरडलीं मार्गांतलीं तों फुलें,
गेली पाहुनि तो तसाच पुढतीं, किञ्चित् न वृत्ती उले !
तीं निस्तेज फुलें तशींच पडलीं होतीं तिथें भूवरी,
जाती येति अनेक तेथुनि, तयां लक्ष्मी न कोणीं परी;
आला अन्य कुणी तिथें पिळवटे तीं पाहतां तन्मन,
गाळी अश्रु तयावरी, हळुच तीं हातामधें घेउन.
आतां मात्र मला कळे, कटु कसा संसार सारा असे
आतां मात्र कळे मला मधुरता कैशी तया येतसे !

४९ : भावबंधन

चित्ताला रमवावया पहुडलों हेतों खुल्या सैकतीं;
 तों दृष्टी सहर्जांच जाइ वरती गंभीर नीलांबरीं.
 तेजाला उधळीत कोणि चमके तारा तिथें सोज्वळ;
 माझी दृष्टि खिळे विशाळ गगनीं त्या रम्य तारेवरी.
 पाहोनी तिजला मनांत रमलों—चित्तास ये शांतता;
 वाटे ती जणु हांसली सुखविण्या संत्रस्त माझ्या मना !
 चित्तीं कांहिं तरंग अदभुत उठे—अश्रू उभे लोचनीं !
 वाटे या हृदयास काय नकळे—तें जाहलें तन्मय.
 ती कोठें सुरबालिका !— कुणिकडे मी येथला पामर ?
 नाहीं का सुरलोकिंचा रवि परी उत्फुलवी पद्मिनी ?
 कैसा ये कवळावया धरणिला पर्जन्य पृथ्वीवरी ?
 तारा स्नेहलता मधुस्मित करी—हें खूप आहे मला.
 कोणी जीव कुण्या जिवावरि रमे—कैसें कुणी सांगणें !
 कैसें अन्तरिं भावबंधन जडे—तें अंध वेडें खरें !

५० : दिवाळी, तो आणि मी

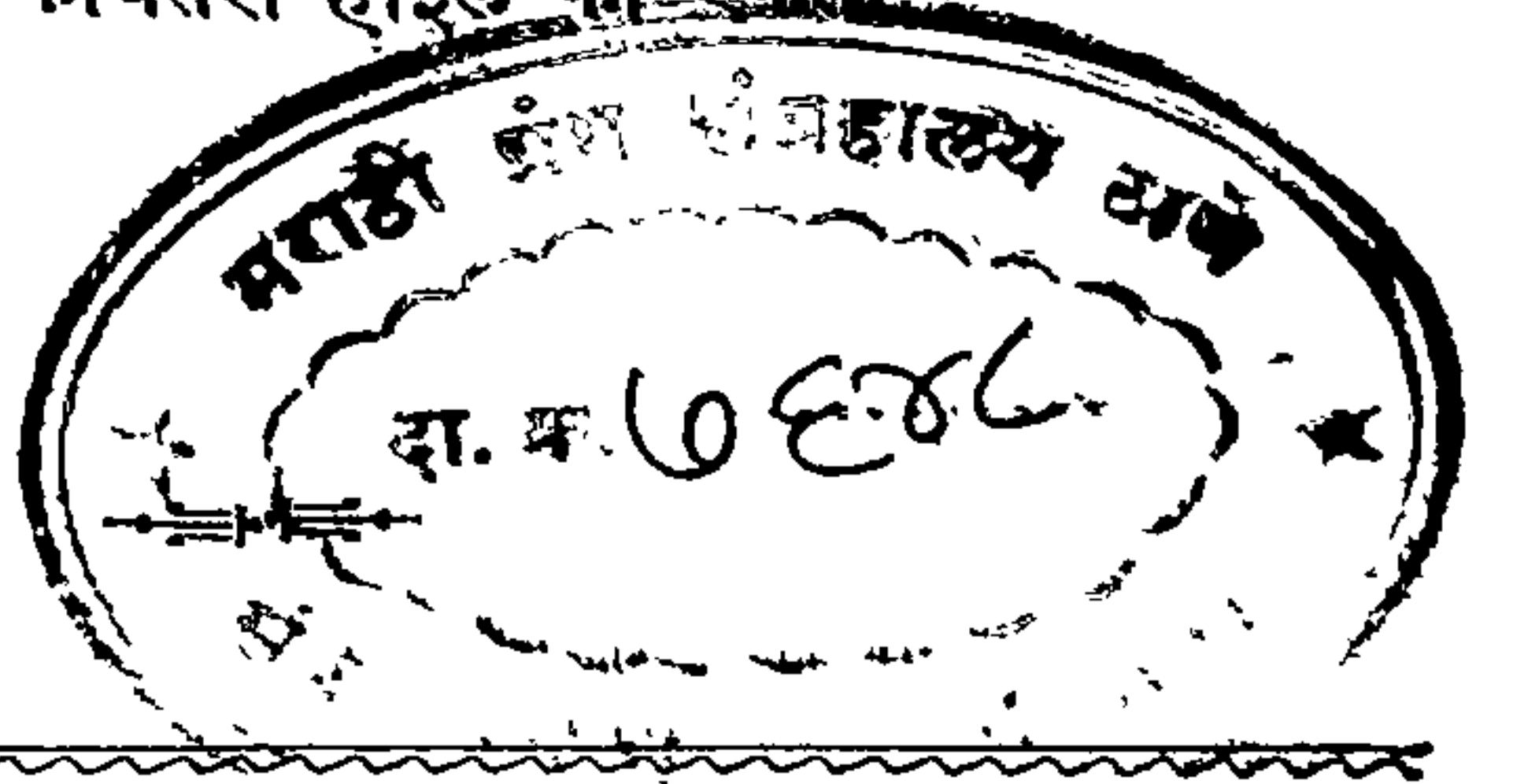
दीपांनीं दिपल्या दिशा !—सण असे हा आज दीपावली
हंषांनीं दुनिया प्रकाशित दिसे आंतूनि वाहेरुनीं !
अंगा चर्चुनि अत्तरें, भरजरी वस्त्रांस लेवूनियां,
चंद्रज्योति फटाकडे उडविती आवाल सारे जन.

पुष्पें खोवुनि केशपाशिं करुनी शृंगारही मंगल,
भामा सुंदर या अशा प्रियजनां स्नाना मुदें घालिती,
सृष्टी उल्हसिता वधूनि सगळी आनंदलें मानस,
तो हौदावर कोणिसा मज दिसे स्नाना करी एकला;
माता, बंधु, बहीण कोणि नव्हतें प्रेमी तथा माणुस;
मीं केलें स्मित त्यास पाहुनि तदा तोही जरा हांसला.
एखाद्या थडग्यावरी धवलशीं पुष्पें फुलावीं जशीं,
तैसें हास्य मुखावरी विलसलें त्या बापड्याच्या दिसे !
तो हांसे परिं मद्रहृदीं भडभडे, चित्ता जडे खिन्नता;
नाचो आणिक बागडो जग, नसे माझ्या जिवा शांतता !

५१ : तीन कला

भव्याकार समोर ठेउन उभे अस्तोदयांचे फळे
 रश्मींचे भरपूर लांब कृश तूं घेसी करीं कुचेल
 मेघांचे मग स्वच्छ जाड पडदे त्यांच्यावरी ठोकुनी
 चित्रें रम्य चितारिसी अनुदिनीं; जीं बिंबती लोचनीं
 काव्यस्फूर्ति तुझ्या हृदीं सहज हो तीं पाहतां पाहतां
 उद्रेकीं रचिसी अनंत कविता तूं भावनालंकृता
 आकाशावर ठेविली लिहुनि त्या नक्षत्रमालामिषें—
 पर्णी आणि शिराक्षरीं; अमतिला तें ज्ञात व्हावें कसें ?
 वाणी मंजुल वायुची तदुपरी तूं छेडिसी कौशलें
 गासी गोड गळ्यावर स्वकविता आलाप घेसी खुले
 वीचींचा कलनाद—तोच घुमता आवाज भासे तुझा
 नेई चित्त हरून तो; न तसली कर्णांस लाधे मजा
 ईशा ! चित्रणकाव्यगान असती तीन्ही कला त्वत्सुता
 त्यांची मानवसंभवीं कर्धितरी होईल कां एकता ?

५२ : मुलांचा खेळ

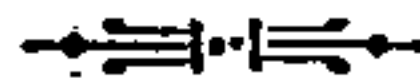
गोळा होउन खेळती पुळिणि तीं वाळूत बाळें पहा
वेळा जी पसरे अफाट करिती व्यापून ती आपुली
त्यांना खेळ न तो मुळींच दिसतो, सृष्टी नवी निर्मिती,
वेधे लक्ष तिथेंच, चित्त सगळें एकाग्र सामावले.

देवाची अतुला अतर्क्य रचना भासे भिकारी त्यां
खात्री वाटतसे फुकाच खपला तो विश्वकर्मा खुळा !

कोणी पोखरि बोगदे तर कुणी खोदीतसे कालवे,
किल्ले बांधि कुणी जणूं युग जुनें स्थापीत उद्धारुनी
केले थोर बुरूज रोवि विजयें उंच ध्वजा त्यांवरी.

यावच्चंद्रदिवाकरौ टिकविण्या सौंदर्य विज्ञानही
कोणी अक्षर-वाङ्मया लिहितसे, आलेख्य रेखी कुणी.
मार्गें ठेवुनियां स्मृती परतती संतुष्ट सांजे मुलें :

वाटे त्यां कृतकृत्यता स्वकृतिचा मोठा स्फुरे गर्वही-
काळाला चढतांच युद्ध-भरती गेलें लया सर्वही !

५३ : मी काय त्यावांचुन ?

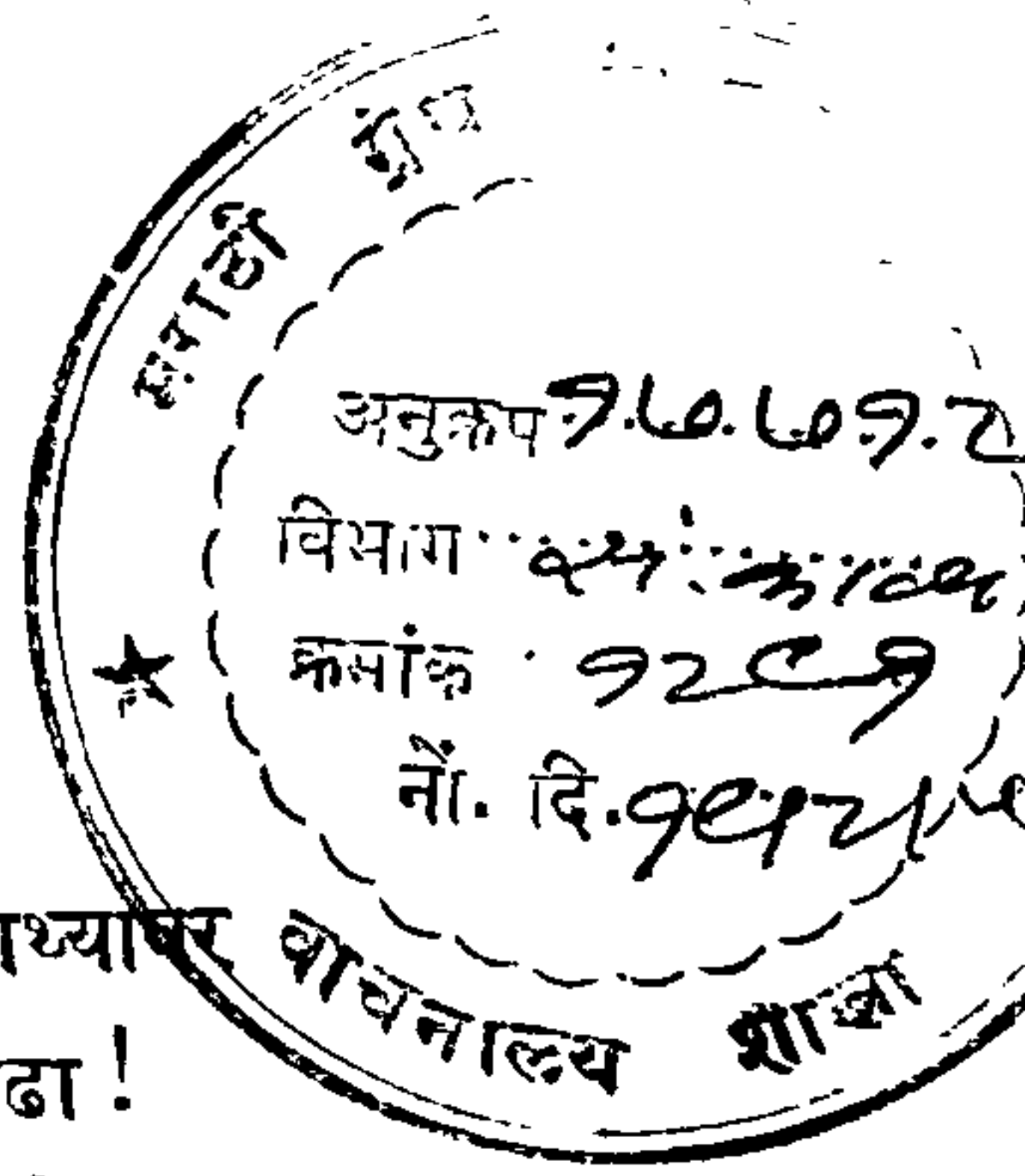
आशावल्लिवरील रम्य मधुरा सोनूकल्या पांखरा !
रे मन्मानसहंस ! सोडुनि कसा गेलास तूं ही धरा
वार्ता ती नच हाय ! हाय ! हृदया ते बोचले वाग्शर
अन् डोळ्यांमधुनी तदा झिरपले दुःखाश्रुचे निर्झर
होतां तद्विरहें सर्चित हृदयीं आशा अशा जागती
कीं येशील सुखें त्वरें परतुनी तूं आपुल्या भारतीं
या आशेवर जीव टांगुनि सख्या ! मीं पाहिली वादुली
तों हें काय मधेंच ? हाय ! मजला निःसत्व भू जाहली
बाल्यापासुनिया परस्परगुणें स्नेहाळलों आपण
गंगेच्या पुलिनीं दिनान्तसमयीं केलें मधू कूजन
तो शब्दच्छल—तो विनोद—अपुलीं तीं रम्य गप्पाष्टकें
आतां आठवतांच तीं हृदय हें आहाळतें सारखें
नेलें उज्वल रत्न मद्दहृदयिचें देवा ! तुवां चोरुन
आतां ने मजलाहि त्यासह सुखें, मी काय त्यावांचुन ?

२४: स्त्री आणि पुरुष

वेली आणि फुलांतलें वसतसें देहीं तुझ्या मार्दव
मी तों राकट चालतां पदतलीं संचूर्ण होती शिला
उच्छ्वासावरतीं तुझ्या विहरतो पुष्पांतला सौरभ
सेवायास तयास सज्ज भवती होतो अर्लींचा थवा.
लागे भव्य गिरीस नित्य वणवा श्वासानलें माझिया
माझा वास न साहुनी निवसती गिर्यतरां श्वापदें.
शोभे लास्य तुझ्यापुढें मधुर तें देवांगनांचें सदा
दैत्यांचें घनघोर तांडव परी माझ्यापुढें चाललें !
आले मंगलभाव एकवटुनी जेव्हां विधीच्या हृदीं
वाटे त्या समयास मूस तनुची त्यानें तुझ्या ओतिली !
सर्वांगें असुरासर्वें झगडतां क्रोधानलें पेटली
त्याच्या हातुन तेधवा उतरली माझी कठोराकृती.
‘ इंदूची ’ पण बोललीस ‘ महती वाढे रवीच्यामुळें
आहे यास्तव मी सदैव अपुल्या कक्षेमधें शोमुन ! ’

५५ : घाटमाथ्यावर

होतों मी सहचारिणीसह उभा त्या घाटमाथ्यावर
सृष्टीचें रमणीय रूप हृदया उत्साह दे केवढा !

खालीं खोल दरी, भयाण पुढतीं धिप्पाड मोठा कडा
खालीं जंगल दाट आणि वरतीं शोभें निळें अंबर

सूर्याच्या पिवळ्या उन्हांत नटलीं कोठें गिरींचीं शिरे

कोठें शुभ्र जलौघ, दूर दिसती झाडींत कोठें पथ

धावे फुंकित शीट कर्कश, दिसे घाटांत अग्नीरथ

जाती घालुनि शीळ मुर उडुनी केव्हां गुणी पांखरें !

जोडीनें पसरून पंख अपुले तों क्राँचपक्षीद्वय

जाई संथ हवेंत पोहत, किती तें दृश्य चेतोहर !

ओलांडून दरी निवांत बसलें पाषाणखंडावर

पाठोपाठ मनोविहंगाहि—असा लागून गेला लय !

तेव्हां मीं म्हटलें, ' प्रिये, कथितरी सोडून देहास या

आत्मे काय उडूनि जातिल असे स्वर्गास गांठावया ! '

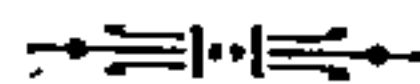
५६ : स ?....

झाला बालपणीं विवाह अपुला केव्हां स्मरेना मला,
 कैसा सावध होउं मीं प्रियसखे ! तीं अष्टकें ऐकुनी ?
 द्यावा दोष भटास काय म्हणुनी ब्राह्मण्य आहे कुठें ?
 आशीर्वादच भोंवला मज पुरा ' कुर्यात् सदा मंगलम् '

होतें वाटत मन्मनीं पुढाति ही नांदेल जोडी कशी,
 पत्नी कोण ? पती कशास म्हणती ? जाणीव याची नसे;
 लावूनी हळदी मुदें सजविलीं हीं बाहुला बाहुली,
 रूढी खेळलि खेळ हा क्षणभरी, झालें जगाचें हंसें.

कोठें, सांग, तुला भिवूनि दडलें सौंदर्य, वा सद्गुण !
 ब्रह्मचाला तरि काय वाण पडली माझ्याच वेळीं अशी ?
 पाहूनी तुज कोणता वद मनीं संतोष मानूं तरी ?
 घालूनी कर कठिं चालवुं, बये ! संसारनौका कशी ?

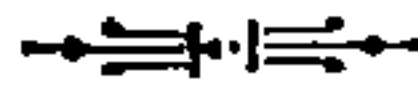
कुंकू लावुनि जो तुवां कधितरी सन्मान मातें दिला,
 याचा मोवदला त्वरीत चल घे ही सोडचिठ्ठी तुला.

५७ : निशब्द कथन

आहे विन्ध्य अविन्ध्य सन्निव उभा भिन्तीपरी हा पुढें
नी एकावर एक घाटवळणें हीं नागमोडी अशीं
केंवी सुन्दर सागरान पसरे हें गर्द चोंहीकडे
देती सान्ज उन्हें मल्लूळ पिवळी ताम्बूस शोभा कशी !
विन्ध्याचें जणुं खोल हें हृदय, ही ऐशी दरी खालतें
तींतूनी अतिरम्य घेत वळसे अज्जार ही चालली
वाटे, या जळिं पाय सोडुन सखीसंगें बसावें इथें
वेचार्वांत खुशाल बाळ वनुनी वाळूंत वा शिम्पलीं !
येथें काम नसे, न काळजि, न ती घाई, न वा घर्घर
येथें केवळ शांतताच विलसे, आलेख्यवत् सर्वच !
हें सौंदर्य विलोकितां स्मरतसे विख्यात तो टर्नर !
झालों मी तर मुग्ध ! नी उमटले माझ्या मनीं हे वच—
रे, ठावेंच न, सांपडेहि न तुझ्या शब्दांत जें पण्डिता
ऐसें कांहितरी कथील तुजला ही स्तब्ध निशब्दता !

५८ : उंबरा ओलांडतांना

रात्रीं गौतम त्या हळू परतला निःशब्द अन्तःपुरीं
हेलावे मन गोड दृश्य बघतां मंद प्रकाशान्तरीं
स्वप्नीं दंग सुरम्य पुष्पशयनीं ती लाडकी सुंदरी
शोभे बाळ कुशींत छान हसरा कीं चंद्र नीलांबरीं
जातां सोडुनि दूर शांत समयीं सारीं सुखें संपदा
लागे ओढ जिवास तो नवहिरा घ्यावा उरीं एकदा
बाहू आतुर ते पुढें करि पुन्हा घे मागुती संभ्रमीं
चिंती कीं, “ जरि येत जाग सखिला सांगूं कसें काय मी ” ?

प्रेमाचा परिवार भानहरि तो अतृप्त नेत्रीं बधे
ओढी नाजुक पाश, पाय तिथुनी त्याचा मुळी ना निधे
आला दाटुनि कंठ, कंप सुटला हो दीनवाणी गती
देई त्या परि हात शोकविकला ध्येयाकृती दिव्य ती
धीरें घेत निरोप मूक वचनीं निःश्वासही रोखुनी
बाहेरील तमीं प्रवेशत मनोदीपासवें तो झणीं

५९ : सिंहावलोकन

देई शीण अतां प्रवास चिर हा जीवास जो नेमिला
 मार्गें मी अवलोकितां लव इथें बैसून विश्रान्तिला
 नेत्रीं दाटुनि अश्रु दृश्य पुसुनी तेथील जाई क्षण
 तेथें ये न वळूं पुन्हा, दचकवी ही कल्पना भीषण !
 मी तंद्रींतच गुंगलों, कर दिला विश्वासुनी यत्करीं
 सांगाती कुणि ते न आज, बघतां येऊन भानावरी !
 येई मात्र कळून कीं थडकलों या रानवाटेवरी
 कोठें स्विकृत मार्ग लुप्त क्षितिर्जीं ?—कैचा अतां तो परी ?
 काळाचा परते न बाण सुटला त्याच्या धनुष्यांतुनी
 येतें चित्त उलून सत्य कटु हें दुर्लक्षिलें चिन्तुनी
 मार्गें शून्य, पुढें अदृश्य पथ हा होई तमिस्रेमधीं !
 संमोहांतुन या विराम हृदया लाभायचा का कधीं ?
 देवा ! दे करुं एकदां फिरुनि रे प्रारम्भ आतां मला
 किंवा हासुनि जाचण्या हृदयिंच्या सोसावया दे बला !

६० : गढी

गांवाची शिव लागतांच दिसते उंचावरी ती गढी
 भिंती ढासळल्या, बुरूज खचले, ये खालतीं देवडी;
 कुत्रें पेंगत हें पडे, करितसे दिंडीपुढें राखण
 जाऊं डावलुनी तयास पुढतीं, पाहूं गढी आपण.
 जागोजाग रुजून रानझुडुपें फोफावलीं हीं कशीं
 मातीच्या ढिगरांतुनी फिरकती उंदीर आणि घुशीं;
 आढ्याच्या किलच्या सुटून पडती, माती मुईला गळें
 पाकोळ्या भंवतीं खुशाल फिरती, झेपावतीं वाघळें.
 होते राहत या गढींत इथले पाटील मातब्बर
 पाठी वांकवुनी तयास मुजरे देती किती येस्कर !
 होते वाजत येथ धांग धिडधा दिंडीमधें चौघडे
 घोडे भीमथडी सुरेख, तगडे पागेंत होते खडे;
 वैच्याला शह देत येथ भगवा झेंडा डुलावा, पण—
 ती काठी दिसते, तिलाच मुजरा आतां करूं आपण.

६१ : मायावी गुजगोष्टि....

मायावी गुजगोष्टि गुल्गुल् मुदें; आलिंगनीं तत्पर;
 किंवा चुंबनलोलुप स्मित सदा ओठावरी नाचरें !
 झालीं दंग सुहास, प्रेम-युगुलें ऐशीं मजेखातर,
 —विश्वाच्या बगिच्यांत हीं भिरकित्ती कालांबरीं पांखरें.
 हांसे ज्या क्षणभंगुरत्व विजयें वाखाणुनी कौतुकें,
 लीला या लटक्या बघून निमिषोत्फुल्ला सुदैवानिलें;
 माझेही तुज प्रेम काय गमलें या टर्फलांसारिखें,
 ज्यांच्यांतील जिवंत जीवनरसा सौख्यें असें शोषिलें ?
 नाहीं—! मद्दहृदयीं सुरा खुपसतां मी आत्महत्येस्तव,
 रक्ताची चिळकांडि ही उसळुनी एका कमानींतुन,
 —येवोनी भिजवील कोमल तशा या शुभ्र पायां तव;
 अन् तो स्रोत अखंड वाहिल तसा दिक्काल ओलांडुन.

X

X

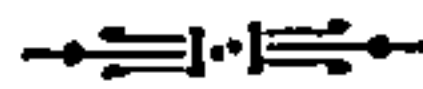
X

घेतां आचमुनी पवित्र जहरी ही रक्तांगा लव,
 विश्वाचे अभिषिक्त देव तरुनी होतील ते-मानव !

६२ : झाली चूक !

झाली चूक !-क्षमस्व ! वेड असलें जन्मांतुनी लागतें,—
तेंही एकच वेळ ! नेत्र उघडे ठेवून ना दोनदां :
मौर्यांचा जगणें कलंक न असा लावून घेतां कदा,
सर्वानाच कुठें शहाणपण हें देवाघरीं लाभतें ?
ज्यांना संकट, दुःख, भीति अथवा चिंता, निराशाच ना;
ज्यांचे खोल न जीवनानुभव गे, ज्यां भावना वावडी,
टक्के वा नच टोणपे पचविले,—प्रज्ञा त्यांची बडी ! !
त्यांनीं योग्यच हांसणें हिणविणें संतप्त, कष्टी जनां.
बेमालूमपणें बनावट अशा नाण्यांतुनी संपदा,
घ्यावीं सांठवुनी अचूक !-शिकलों नाहीं परी ही कला.
घामानें भरलें कपाळ,—सुकली ही जीभ !-शोधी जला
—आशेनें, हळु ओठ लागति जरी शेवाळल्या फत्तरा !
प्रतीची नच आंच ! सावधपणें सांभाळणें कातडी,
सर्वानाच अशी करामत कुठें !—जाती जळूनी मढीं.

६३ : पूर्तता

तूं डोळे उचलूनिया मजवरी जेव्हां गडे रोखिले
 आली गोड उणीव कांही भरुनी आंतील विश्वांतली
 झाली तृप्त क्षणेक आजच अहा कांहीं तृषा आंतली
 भासूनी हृदया अथांग नवसें तें दृश्य डोळ्यांतलें !
 तो सौंदर्यनिधान ' ताज ' नयनीं जेव्हां अहा पाहिला
 झालें ईप्सित तृप्त, मात्र हृदयीं हुहूर राहूनिया
 गेलें नाजुक न्यून जें नकळतां त्यांतून राहूनिया
 त्याची सुंदर पूर्तता मज तुझ्या डोळ्यांतुनी भासली
 काव्याचा रसराज केवळ अशा त्या मेघदूतांतुन
 मी रंगून त्यांतली मधुरता स्वच्छंद आस्वादिली
 कांहीं भाव ध्वनीत केवळ परी जे राहिले त्यांतुन
 त्यांचा मी परिपाक आज तुझिया डोळ्यांतुनी चाखिला
 किंवा या हृदयांत कांहीं उरली जी मानवी न्यूनता
 झाली त्वन्नयनांत ती गवसुनी स्वर्गीय संपूर्णता !

६४ : वूच

यावें याच ऋतूंतुनी बहरुनी, वूचा तुला वैभव
छोटीं, नाजुक, लांब लोलक-कुलें दाहून घोसावुनी
त्यांचे सुंदर डौलदार झुबके पानांतुनी लोंबुनी
वाण्यानें डुलतांच व्हावि तुजला कांहीं अहा जाणिव

पुष्पांचा शिडकाव दाट अपुल्या पायांवरी शिंपुनी
तूं तों वैभव आपुलेंच कुतुकें ओसंडुनी पाहसी
तेवीं ऊर भरून गंधित अशी निःश्वासनें सोडुनी
ऐश्वर्या अपुल्याच मोहुन स्वतां वेडावुनी डोलसी !

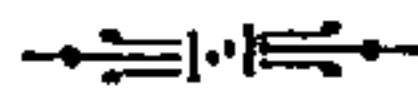
वेड्या, वैभवमग्न तूं परि तुझ्या या वैभवा लोमुनी
माझ्याही हृदयास नाजुक नवे हे भाव घोसावले
तो आल्हाद मधूर भोगुन पुनः ते भाव जे सेविले
देतो याच फुलाफुलांत मिटुनी वूचा तुझ्या ठेवुनी

येतां आणि ऋतूंत रे ! बहरुनी वूचा तुला वैभव
माझे मागिल भाव हे फुलूनिया भोगीन मी शैशव

६५ : विपरीत उत्तर .

होई भेट कितीकदां परि न तें केव्हांहि संभाषण
 नेत्रांनीं जरि भावही कळविले कित्येकदां हांसुन !
 मी नादामधिं गात कांहि असतां तूं ऐकिलें चोरुन
 अन् माझ्या कविता मुखोद्गत किती केल्यास आवर्जुन !
 ओढ्याचें जल स्वच्छ वाहत तिथें स्वच्छन्द अन् खळखळा
 एका बाजुस रम्य रानझुडुपें एकीकडे तो मळा
 मी स्नानास्तव येउनी बसतसें ओढ्यामधें डुंबत
 तूंही गांठुनि वेळ, धेउनि धुणें—येशी जणूं सोबत !
 आलों सोडुनि त्या स्थळास सुहृदे ! मी हाय पोटास्तव
 विश्वाचें कळलें स्वरूप मजला भेसूर हें वास्तव !
 प्रेमाचा तुझिया अजूनहि मला विश्वास होता पुरा
 ‘ हो माझी गृहिणी—’ तुला विनविलें—छे !—याचिलें मी वरा !
 ‘ आहा बंधुसमान पूज्य प्रियही—आणा न चित्तीं बुरें ! ’
 हें ऐसें विपरीत उत्तर तुझें मानूं कसें मी खरें ?

६६ : वृद्ध होऊं तेव्हां

जेव्हां घालिल काल जातिसुमनें शीर्षीं गडे आपुल्या

जेव्हां होतिल दाट दीर्घ सरत्या वाटेंतल्या सावल्याः

जेव्हां पैलथडीहुनी श्रुतिपथीं येतील घंटारव

जेव्हां मांडिल इंद्रजाल अपुलें या सृष्टिचें लाघव

तेव्हां जातिसुगंध कोंडुनि उरीं गे आर्त होऊं गडे

गुंफोनी कर पाहुं थांबुनि जरा तेजाळलेले कडे

त्यांचें दर्शन घेउनी वळुनिया पाहुं सखे मागुती

जे पावेल इथें विसर्जन, कधीं येईल ना संगतीं

तेव्हां पुत्रसुता सुखें स्मरवनीं होतील क्रीडारत

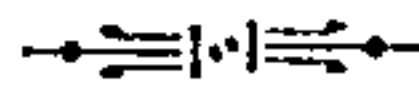
त्यांना पाहुनि यौवनक्षण करुं आम्ही पुन्हां जागृत

स्मृत्यालंकृति घासुनी पुसुनियां गे एकमेकांप्रत

लीलेने स्मरवाटिकेंतच करुं आपाद सालंकृत

सौंदर्ये नव, बोहल्यावर चढूं, साधूं घटीं गोरज

‘ होवो दंपति ही चिरायु ’ सुभगे ! गातील देव द्विज

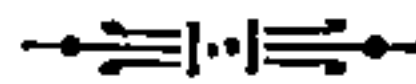
६७ : तूं

तूं वासंत उषा प्रभातसमयीं माता मला मंगला
सर्वांगावरती स्मितांतुनि तुझ्या सांडे प्रभाकांचन
आशेचें हिरवें कुळागर मला माझे गमे जीवन
तृप्तीचा नयनांतुनी तव झरा येतां निळा कोवळा

तूं संध्यासमयीं जिवास भगिनी येतां श्रमांतीं घरा
कौलारावरच्या धुरापरि तुझी दृष्टी मला तोषद
ती घंटारवशी क्षणीं श्रम हरी वाणी तुझी सद्गद
संध्यारंगतरंगसे स्वर तुझे शृंगारिती अंतरा

वेळीं कातर गे तिच्यापरि सखे घालूनियां फुंकर
तूं देतां न कळूं हळू हरविशी माझ्या मनींचीं सलें
तूतें का निशिंगंधमत्त हळव्या स्वच्छंद मंदानिलें
छाया आणि सुधारसें घडाविली ऐशी रमा सुंदर ?

येतां गाढ निशा, निशाच गमसी कांता भाविष्याकृती
तूं मन्मानसशी अगाध शुचिता अज्ञेय ज्योतिष्मती

६८ : कान्ता !—तूं तर किन्नरासम उभा....

कान्ता !—तूं तर किन्नरासम उभा मजीवनाभीतरीं;
 पंखां सज्ज करून तूं प्रतिपळीं, मत्पाठिराखा कुणी !
 साधीभोळि नि मूढ मी—..! तरिहि तूं उद्धारिसी अंबरीं !—
 सांगातीं मज घेत तूं जरि हळूं मी येत रेंगाळुनी
 मागाहून; तशी मला बसविशी तूं प्रेमपक्षांवरी;
 अन् नेशी, अतिशीघ्र पुष्पक तुझें नाना प्रदेशांतुनी
 होतां ताप मला जरा उघडिसी तूं छत्र माझ्यावरी,
 झंझावात जरी, सुराक्षिसि मला पंखांत गुंडाळुनी !!
 ऐसें जीवन जाहलें मम, प्रिया ! जीवीं तुझ्या तन्मय !
 आतां भीति न वाटतें, जरि किती घेशी भराच्या वरी...
 चाले पुष्पक हें जरी द्रुतगती, ना घाबरें मी तरी... !
 माझा “ राम ” असे सदा मजसर्वें—सीता भिई कां, प्रिय ?
 तापो ग्रीष्म खुशाल वा सणसणो सोंसाटवारा नर्भीं
 प्रीतीची तव दिव्य पांखर शिरीं धीरांत ही मी उभी !!

६९ : भौंतीं काल-कराल मेघ

“ भौंतीं काल-कराल मेघ उठले, आभाळ कोंदाटलें,
 किंचित् पिंगट नागमोडि विजली आतां कडाडेल का ?
 कोणासी करपून टाकिल हरे ! दुर्दैव ! हें पातलें !
 जाती कानठळ्या बसून, ठणणें मेघोदरीं गर्जना;
 कां तुम्ही प्रलया अशांत हृदये आवाहितां ? ना कळे !
 तेणें सिंचुं शकाल काय जगतीं स्वातंत्र्यसंजीवना ? ”

बाहूं घात खुशाल; जाणत अम्हीं-मेघान्तरीं आर्द्रता
 काठोकांठ भरे, सुतप्त मुश्च्या दाहास ती शांतवी;
 जो दावी घन घोर नाशक महापूरें जगा रुद्रता
 सिंचूनी सुजला-सुपीक-सुफला तोची मही शोभवी;
 भेदी जी गगनास तीच उजळी विश्वास विद्युलता,
 जेणें कंपित तोच गर्ज डमरूनादें जगा जागवी !

जो 'रुद्र'त्व विनाशकार्यिं नटवी संहारमूर्ती 'हर'
 तो दावीत विकासकार्यिं 'शिव'ता हालाहलें शं-कर !

७० : निर्माल्य

होता मोहरला वसन्त वितरी मार्गावरी तो फुलें
होते धुन्द सुवास ते चहुंकडे विश्वामधें दाटले,
स्वप्नांच्या कमळीं अलीपरि दडे रात्रीं सुखें अन्तर
आणी पंख उभारवून दिवसा झापूं बघे अम्बर !

येशी दृष्टिपथांत तूं, जणुं उभी प्राचीवरी हो उषा
झाला आरुण जीवनौघ, भरला आल्हाद दाही दिशा
मूर्ती मोहक गौर गोल मुख अन् किंचित् निळ्या लोचनीं
वाहे मन्थर आणी जीवनमयी ती भावमन्दाकिनी !

साधी वेषतऱ्हा तयांतहि खुले ती आकृती लालस
डोळ्यांतूनच भावबन्ध जडले—प्रीती असे डोळस !
जाण्याला निघसी अचानक पुढें, व्याकूलसी पाहुनी,
गंगा लोपुनि गर्जना करित तो सिंधूच नेत्रांतुनी !

आणी गेलिस तूं—वसन्ताहि सखे गेला तुझ्या संगतीं ,
पुष्पांतील उडून गंध उरलें निर्माल्य हें भोंवतीं !

७१ : साक्षात् ईश्वर—

‘ कांहीं काव्य करा ’ मला सुचविती सन्मित्र, ‘ ही केवढी—
 आहे दुःखद आणि दिव्य घटना राष्ट्रतिहासामधे ! ’
 मीही उत्कट होउनी उचलतो साहित्य, आराधितो
 भक्तीने कवितेस, कागद परी कोराच हा राहतो !
 अंधारीं पडुडे हताश जखमी माता धरित्री, तिच्या
 नेत्रीं स्वप्न फुलें प्रकाशमय हें—हा हन्त तें संपलें !
 दीप्तीनें अरुणोदयीं निथळतो वाटे हिमाद्री पुढें
 ज्योतींचीं स्फटिकामधे प्रगटतीं लक्षावधी मंडलें
 भांबावून विशाल चित्र बघतो—मी पायथ्याशीं उभा
 झालेले विगतार्थ शब्द उरली निःशब्द ही भावना !
 साक्षात् ईश्वर भूमिच्या लिहितसे हो भूर्जपत्रावरी
 ओजस्वी युगकाव्य हें—बघुनिया संसार हो विस्मित
 ‘ त्याचें रक्त धुळीमधे ’ प्रभु लिही हीं अक्षरें शेवटीं
 झाला कंपित हात आणि गळलीं रक्तामधे आसर्वें !

७२ : सांपळा

रंगाच्या लहरी नव्याच भरती वायूसर्वे चंचल
 रम्याशेपरि हा गुलाब फुलला, शाखेवरी मंगल
 लज्जा या सुमनांतुनी मधुरता घेवोनिया जन्मली
 मोहाया, रमणीस गालि अधरीं यानेंच लाली दिली
 झाला पूर्ण विकास हा, प्रतिदिनीं उन्माद त्याचा भरे
 अन् ती मादकताच एक गहिरी खालीवरी संचरे
 गंधाचीं मधुवर्तुलें गरगरा वाच्यांतुनी भोंवतीं
 त्या गंधोन्मदमंद सांध्यपवनें हृद्वृत्ति उन्मादती
 पुष्पा त्या बघतांच बोल उठती ' सौंदर्य हें वांछित '
 मेलेले मधुभोगभाव हृदयीं होती पुन्हा जागृत
 पीडा दे अभिलाष, खोल हृदयीं अतृप्तिची वेदना
 गेलों पुष्प खुडूं, निवेल म्हणुनी वांछा—व्यथा तापना
 झाला स्पर्श न तोंच, हाय ! गळल्या संकुल त्या पाकळ्या
 हातीं देंठ उरे, कुण्या रमणिचा कीं अस्थिचा सांपळा !

७३ : कोठें खोल तळांत

कोठें खोल तळांत पूर्वस्मृतिचे ज्वालामुखी जागृत,
 त्यांची साहुन आंच नित्य मन हें आंतूनिया पोळलें.
 कांहीं जे पडदे तसेच उरले पृष्ठावरी नाजुक
 सारुं दूर तथा, कसें सहन तें होईल मातें तरी !
 सौख्यें जाति झराझरा झिरपुनी त्यांचे चरे राहिले
 कांहीं खोल जिव्हाळिही उतरले; त्यांच्या कळा दुःसह;
 दावूं का विचकून ते सहत ना ती कल्पनाही मना,
 जातें झोंबुन आरपार हृदया, तें शक्य नाहीं मला.
 दुःखें कैक मनीं रतून बसलीं, कांठ्यापरी टोचती
 येथें हें सलतें म्हणून कशि मी दावूं तथा स्पर्शनें
 जातां तो हळुवार स्पर्श करण्या, होतात ज्या वेदना
 दुःखाची पुनरुक्ति ती सहन ना होणार केव्हां मला !
 माझी आण तुला, नको नजर तूं रोखूं अशी मन्मनीं
 तेथें तें कढतें रसायन तुझ्या आणील नेत्रीं जल.

७४ : रातराणी

येतां स्नेहमयी निशा हळु हळू उल्हासलें मानस

वेडे ! त्याच भरांत ना उमललीं पुष्पें तुझीं राजस
पुष्पांचे सकुमार घोस लवले भारावली त्वत्तनू

प्रेमाचें प्रतिदान तूं करित का कोणासि हें मी म्हणूं ?
वाच्यानें हळुवार घोस हलतां येई तुला सुंदता

जाई भान तुझोंहि मादक अशा गंधासि त्या सेवितां
झाली जाणिव प्रीतिची गमतसे त्यानेंच तूं ही अशी

विश्वाला विसरून गुंगत मनीं एकाकिनी राहसी
माझ्या प्रेमकळ्या अशाच फुलल्या केव्हां मला नाकळे
त्यांचा सेवुनि गंध मत्त नव तो माचिचत्त धुंदावलें
कांहीं अद्भुत भावना उमटल्या त्यांच्या नवस्पर्शनें

झाले कंपित सर्व प्राण, गमलें उन्मादकारी जिणें
प्रेमाचें प्रतिदान हें तव उद्यां जाईल कोमेजुन

‘ माझे प्रेमहि यापरी क्षणिक का ? ’ ये कल्पना दारुण

७५ : मेनके !

स्वर्गांतून परंतु तूं उतरसी ह्या भड्गवाया तपा
मीही मोहुन लोभलों तुजवरी स्वर्गांगने मेनके
येतां रम्य वसंत ये टवटवी जै रूक्ष त्या पादपा
तैं सौंदर्य तुझें पिऊन शमती हे नेत्र माझे मुके

त्या डोळ्यांत तुझ्या अथाङ्ग भरली ती झिङ्गवी वारुणी
ओठांतील तुझ्या पुनःपुनरपी प्यावी सुधा वाटते :
अन् गालांवरती गुलाब फुलले—व्यावीं फुलें वेंचुनी
तूतें देखुनि भंगलें तप तरी प्रीती उरीं दाटते

‘ इंद्राचें पद जिंकणेंच ’ मनिंची गेली मनीषा लया
कामानें शर फेकुनी उलट कीं हें जिंकिलें अन्तर
मोहाचें तव इन्द्रजाल विणिलें तूं मेनके ! लीलया
मी धुंदीत नभामधीं विहरलों अदृश्य पंखावर

कां गे चाळवुनी परंतु निघुनी जाशी वरी अप्सरे—
तेजोभंग करून ? केंवि जुळवूं हे भंगलेले हिरे ?

७६ : तानसेनाची समाध पाहून

येथे संतत दृश्यमान विधिचा प्रत्यक्ष आरोह्वरोह्व,

संगीतात्म विसंगती लयवती वेडी कलोपासना....

येथे भौतिक तृप्ति सर्व अपुरी, अदृश्य माधुर्य-मोह

येथे सर्व अभूर्त, मादक; विरे नादावली वासना....

ही नाहीच समाध; एक युगिची सुप्ता श्रुतीसंपदा

मातीचा वर दाव, वीस विर्तिचें मृद्वाद्य झोपे इथें,

एकेका इथल्या जुन्या रजकणीं जी रागिणी स्वर्गदा

ती केव्हां श्रुतिगम्य ? ख्याल, फिरती, दर्बारी आलाप ते ?

किंवा काय समाध वाट वघते त्या वादकाची कुण्या

जो अज्ञात, अगम्य ऐकत बसूं ज्यार्चीच गाणीं जगी

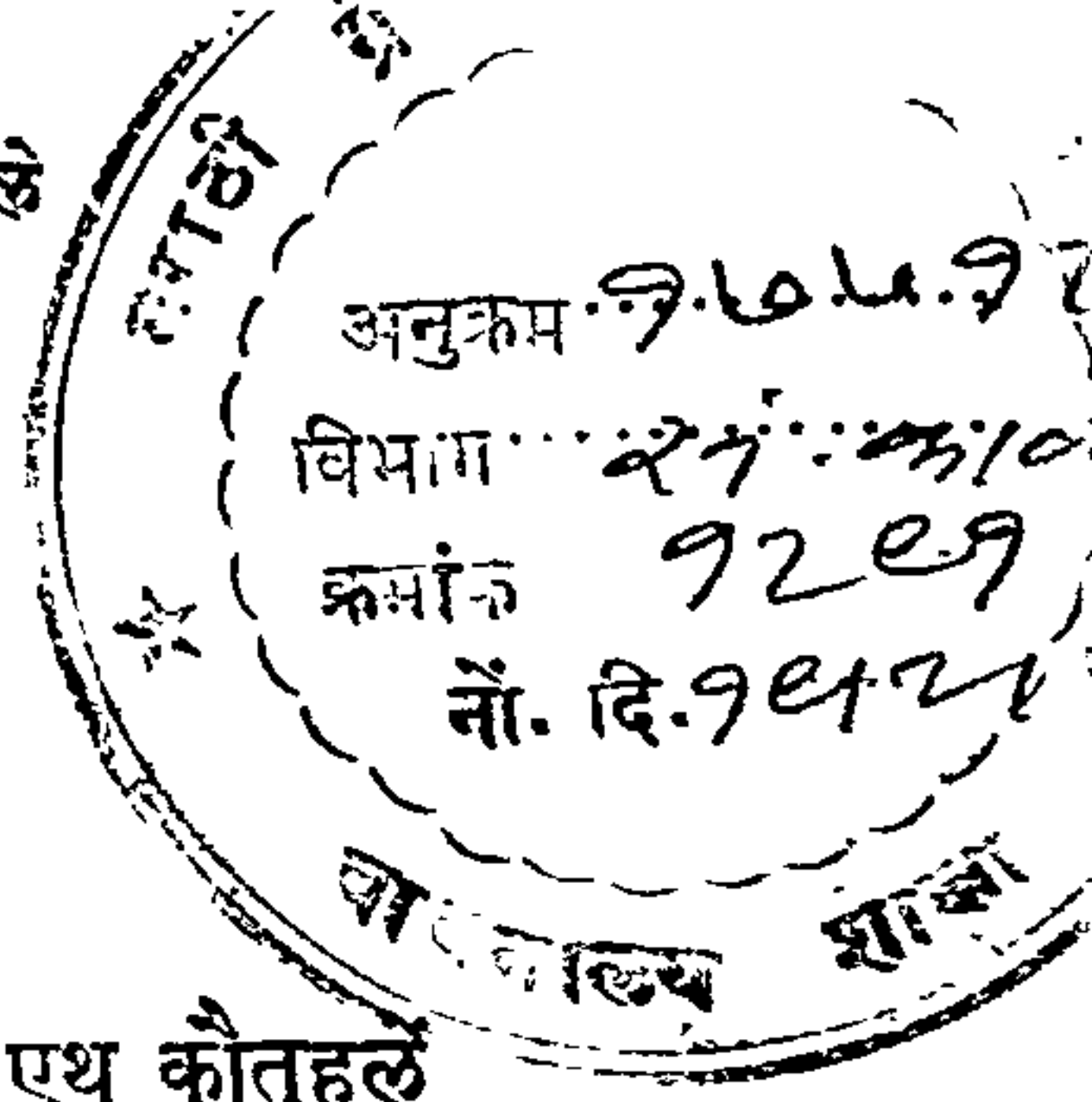
ज्ञाना नेइ खुडून जी कटु-मधु स्वच्छंद स्वसाधना

ती विश्वात्मक मोहिनी विसरुनी कां क्रंदनें वाउगी ?

वारा सळसळतो जधी, हलवुनी माना तरु सांगती

चिंचेच्या तळिंचे अनंत जलसे नी मैफली जागती

७७ : चिनी तरुणास

मित्रा, चित्र तुझे पहात बसतो मी एथ कौतूहल
मूर्ती सैनिक वर्षे भारि खुलते तूझी-न दृष्टी हले !

नेत्रीं बारिक मोठी स्पष्टच दिसे रे ज्योत भूप्रीतिची !

स्वातंत्र्यास्तव 'आई' च्या निघसि तूं वा, धन्य तूझी तिची !
स्त्री-प्रीती, नव चैन मौज, नुरल्या वांछा अशा त्वन्मनीं
भू-स्वातंत्र्य विचार हा प्रबळ ने ओढून तूतें रणीं !

आहे योग्यच, लुप्त होती सगळ्या तारा सहस्रावधी
जें घे व्यापुन अंतराळ स्वबळें तो मित्र तेजोनिधी !
तूझे उत्सुक नेत्र नित्य बघण्या प्रेतें अरींचीं शत
तूझे ओठ अधीर मंत्र बघण्या 'आई जगो सन्तत' !

बन्धू सन्निध देशिंचा यश तुला चिन्तीत आहे पण—
नाहीं लेशाहि कल्पना तुज नि ती व्हावी बरें कोठुन ?
—रे मी बन्धानि आज, तूज नुमजे माझी जरी थोरवी
येतां सन्धि तुलाहि दाविन गड्या, मी शूरता हिन्दवी !

७८ : पावसाळी हवा

औदासीन्य जिवास व्यापुन उरे—ही पावसाळी हवा !

राही भोंवतिं खिन्न, सर्द असली निःस्तब्धता दाटुनी
कोठें तें हलतें न पानहि, करी कीं कोण्डमारा कुणी
आकाशामधिं काळवण्डुनि उभा भ्याल्या ढगांचा थवा !

—केव्हां गर्जत वीज येइल ? कुठें तें ताण्डवी कौतुक ?

कोठें वृष्टि सवेग—नित्य हिरवा आल्हाद जी शिम्पिते ?

केव्हां सृष्टि दिसेल तृप्त नि कुठें तीं सार्थकाचीं स्मितें ?

या ध्यासामधिं रङ्गतां, नकळतां मी होय अन्तर्मुख !

तो ही पालटते कळाच—पडतें कांहीं नवें दृष्टिला :

पूर्वींचे स्मृति—सुप्त मन्त्र फिरुनी भेधापरी गर्जती

मूक स्वप्न—मयूर कण्ठ फुटुनी बेहोषुनी नाचती,

ये सोंसाटुनि कोटुनी न कळतें आवेश वाण्यावरी

आकाङ्क्षा मग साण्डतात हृदयीं वर्षाव झाल्यापरी

अन् उल्लासुनि ऊर ये रुचिरता साण्या मनःसृष्टिला !

७९ : तान्हुल्या मीनाक्षीस

नेत्रांचीं तुझिया सतेज दिसतीं मीनाकृती हीं दळें
 ' मीनाक्षी ' तव नांव ठेवुनि गमे औचित्य कीं साधिलें
 कैसें शोभतसें ललाट चिमणें हें अर्धचन्द्राकृती
 केसांच्या कुरळ्या जयावर बटा सोल्कण्ठ झेंपावती.

केला स्पर्श कुणी हनूस तुझिया गे अंगुलीनें जर
 ओठांच्या मृदु पाकळ्या विकसती हांसावया सत्वर
 गालीं या इवल्या खळ्या बघुनिया दाटे मनीं कौतुक
 चुंबावें गमतें पुनःपुनरपी हें गोजिरें त्वन्मुख.

हास्यानें तव चित्तवृत्ति अमुच्या सानंद होती, पण—
 हो तूझे रडणोंहि सौख्यदच गे ! आश्चर्य हें काय न ?
 क्रीडा बालिश या निरागस तुझिया पाहून चित्ताप्रती
 होई हर्ष, अतीव रम्य गमते ही तापदा संसृती !

मातें ज्ञात न ईशरूप, नच मी अद्यापि त्या पाहिला
 हो किंचित् परि तो प्रतीत तुझिया बालस्वरुपीं मला !

८० : साने गुरुजी

शान्तीचेंच करांत खड्ग धरुनी—शस्त्रास जें लाजवी—
 आहे भारतभूवरी प्रबळसा संग्राम हा चालला.
 स्वातंत्र्यास्तव जे त्यांत लढती लक्षावधी सैनिक,
 हा त्यांतिलच एक आज दिसतो दृष्टीपुढें माझिया
 गेला देह तृणापरी सुकुनिया कारागृहीं कष्टुनी
 नेत्रांतील प्रदीप्त ज्योति न परी मंदावल्या लेशही
 चर्या शान्त, गभीर, मौन बसलें ओठांवरी येउनी
 वृत्ती नम्र विनीत ही परि किती बोलून दावी स्वयें !
 याचें जीवन मूर्त तें हवन कीं देशार्थ चाले सदा
 गेले सर्व सुखोपभोग जळुनी केव्हांच ज्वालेंत त्या.
 चित्तींच्या मृदु भावना सकलही मातेप्रती अर्पुनी
 तीच्या दास्यविमोचनार्थ झटतो हा वीर रात्रंदिन !
 मी खद्योतच क्षुद्र—तूं झळकसी तारा स्वयंतेज रे
 माझें मस्तक वांकतें तुजपुढें वीराग्रणी आदरें !

८१ : तूं येऊन विचारसी—

तूं येऊन विचारसी—“ प्रियकरा गंभीर कां तूं असा ?
कां तूं चिंतनमग्न ? सांग कसल्या गूढामधें गुंगसी ?
तो रंगेल तुझा स्वभाव मुळचा गेला कसा लोपुनी ?
अन् माझा सहवास प्रेमळ अतां हो कष्टदायी तुला ! ”

“ आहे सत्यच हें प्रिये पण नसे मी आज माझा मुळीं.
माझें पार्थिवतेंतुनी मन उडे, गे संशयाधीन मी
चाले मी पथभ्रष्ट, गर्द भंवती हें संशयाचें धुकें
तूं स्वप्नासम भाससी मज, अतां गे कोठलें मीलन ?

होतों लुब्धच जाहलों तुजवरी पूर्वाश्रमीं एकदां
कां घाली न मनास मोह मज तें सौंदर्य आतां तुझें ?
आहे मी हतभाग्य आज न तुझ्या स्पर्शांत जादू उरे !
चुंवायास तुला न आज उरली ओंठास माझ्या रुची !

आतां येउन तूंच चुंबिसि मला—प्रीती तुझ्या अंतरीं
माझी दृष्टि अथांग, निश्चल बघे गून्यांत कांहीं तरी !

८२ : धुळीचें पूजन—

तेजाच्या वलयामधून विलसे आभास जो केवळ—
तो हा ताजमहाल ! काळहि पडे गुंगून पायातळीं.
प्रीतीचे हृदयांतले उमलती जे भाव ते हेच कां ?
किंवा स्वप्नच भव्य दिव्य वघते निद्रेमध्ये चारुता ?

जाई दृश्य विरून पार, वघतां किल्ले मराठी जुने
जेथें माजुन रान, काळ फिरतो सैतानसा भोंवतीं
गेले हे तट ढांसळून, पडलें खिडार हें केवढें,
एखादाच दिसे भयानक कुठें विक्राळ काळा कडा.

गेलें वैभव भोगुनी जन तिथें त्यांची समाधी अतां
त्यांच्या शौर्यकथाच वाचुनी अम्ही तृप्ती मनाची करूं.
कोठें ताजमहाल वैभव कुठें स्वर्गीय तेजोमय !

अन् कोठें मरुभूमिवन् मृत असे उध्वस्त किल्ले कडे ?

वक्षीं झेलुन अग्निवृष्टि झिजले स्वातंत्र्य रक्षावया
वाहावे शतकोट ' ताज ' मृत त्या किल्ल्यांस पूजावया.

८३ : गे शब्दांतुन बोबड्या—

ओठांच्या उघडून नाजुक अशा तूं आपुल्या पाकळ्या
हास्याचा उघडून गंध मजला देसी समाधान तूं.
शब्दांचा निज बोबड्या करिसिं तूं वर्षाव माझ्यावर,
नाही अर्थ—परंतु अंतर तुझें ओसंडुनी त्यांत ये.

मानेला विळखाच घालुन अशी माझ्याकडे पाहसी,
येई हृद्गत लोचनांत, दिसतें औत्सुक्य तोंडावर.

शब्दांना नच व्यक्त येति करतां ज्या भावना कोवळ्या
त्या निःशब्द तुझ्या मुखावर कशा होतात दृग्गोचर ?

शब्दांचे अधिदेव थोर समजूं आम्ही स्वतःला परी
शब्दांना दुबळ्या न व्यक्त करतां येती मनोभावना.
अन् गांभीर्य स्मशानवत् करितसे तोंडावरी वास या
चित्तीं उत्कट भावना गुदमेरे, आम्ही कलावंत हे !

गे शब्दांतुन बोबड्या तव मला हो भावनादर्शन,
निःशब्दांमधुनीहि मी परिसतों त्वद्भावनांचे स्वन.

८४ : तूं आईपरि माझिया—

तूं आईपरि माझिया न जनते घेशील मातें कुशीं ?
केले लाख गुन्हे क्षमा न तरिही केव्हां तुझी याचिली
मी केले अपराध शासन मला लाभेल-भोगीन मी
केलें जें पण भव्य, उज्ज्वल तुझ्या पायावरी वाहिलें.

मायेनें बघेतस तूं मज कधीं, मी धन्यता मानितों
केव्हां होउन क्रुद्ध पाहसि तरी खेळांत मी रंगतों
माझे छंद तुला जरी न पटले, वा वाटले वाउगे .
मोडूं खेळ नकोस पेटुन कधीं हट्टास तूं माउली.

माया दाट तुझ्या उरांत भरली ती कां न मी जाणतों ?
जातां मी—अशरीर घेइन तुझ्या पोटीं नवा जन्म ना ?
दुःखें कैक तुझ्या उरांत कढती तीं कां न मी जाणतों ?
गे उच्छ्वासच ना तुझे कढत मी माझ्या उरीं श्वासतों ?

गांधारीसम तूंहि अंध जनते मी नग्न तूझ्यापुढें .
गे डोळे उघडून तूं मज पहा, द्याया मला वज्रता !

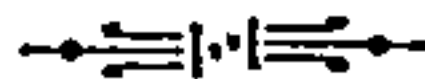

परिशिष्ट : १

ON THE LATE MASSACRE IN PIEDMONT

Avenge O Lord, thy slaughtered saints, whose bones
Lie scattered on the Alpine mountains cold;
Even them, who kept thy truth to pure of old,
When all our fathers worshipped stocks and stones,
Forget not. In thy book record their groans,
Who were thy sheep, and in their ancient fold
Slain by the bloody Piedmontese, that rolled
Mother with infant down the rocks. Their moans
The vales redoubled to the hills, and they
To Heaven. Their martyred blood and ashes sow
O'er all the Italian fields, where still doth sway
The Triple Tyrant; that from these may grow
A hundredfold, who, having learnt thy way
Early may fly the Babylonian woe.

— John Milton.

THE SONNET'S VOICE

(A metrical lesson by the sea-shore)

Yon silvery billows breaking on the beach
Fall back in foam beneath the star-shine clear,
The while my rhymes are murmuring in your ear
A restless love like that the billows teach;
For on these sonnet-waves my soul would reach
From its own depths, and rest within you, dear,
As, through the billow, voices yearning here
Great nature strives to find a human speech.

A sonnet is a wave of melody
From heaving waters of the impassioned soul
A billow of tidal music one and whole
Flows in the "Octave;" then returning free,
Its ebbing surges in the "sestet"-roll
Back to the deeps of life's tumultuous sea

—Theodore Watts-Dunton

भावगीत—सुनीत

वांकडी—तिकडी कशी का भाववाहिनि जाउं दे,
प्राणदेवा, बंध कां ? स्वच्छंदि वारा वाहुं दे !
किलबिला कविवृंद सारा मुक्तछंदीं गाउं दे,
श्रावणी वृष्टीमवें सह्याद्रि—शृंगा न्हाउं दे !
नर्तनाचे बान्ध येतां खुले नर्तकि कोणती ?
भाषणा स्वातंत्र्य नाही बोलतिल का जाणती ?
बेल जरि आलिगुनी चढते तशी वेळूवरी—
ताठरे कैशी नव्हाळी शुष्क त्या वेळूपरी ?
शक्ति बसतां तपस्येला शिव—ध्यानीं गुंगुनी
शिवाचें अद्वैत साधे द्वैत—भक्ती भंगुनी
सुरुचिच्या चाली निराळ्या, सुनीतीचें आगळें
उत्तमा सौंदर्य आहे—ध्रुवाचें तें वेगळें !
भावरत्नें तळपतीं हीं विचाराच्या कोंदणीं
काय पैलू, कसे जमले, ही कळासी—सांधणी !

—द. रा. बेंद्रे

परिशिष्ट : २

संदर्भ इत्यादि

केशवसुत [कृष्णाजी केशव दामले] : (१८६६-१९०५)

क्र. १ : (लेखनकाल : १३-११-१८९२). चरण १०-१२ हे धांवत्या ओळींचीं (run-on lines) उदाहरणे आहेत. यांतील वाक्ये किंवा वाक्यांश चरणान्तीं समाप्त न होतां पुढील चरणांतहि चालूं राहतात.

क्र. २ : कल्पनासाधर्म्यासाठीं पहा :

With wonderful deathless ditties

We built up the world's great cities

And out of a fabulous story

We fashioned an empire's glory—

(Ode, A. O. Shaghnessy)

चरण ८, ९ तुलना :

The poets' eye in a fine frenzy, rolling,

Doth glance from earth to heaven and

heaven to earth

And as imagination bodies forth the

forms of things unknown,

Gives to airy nothing a local habitation

and a name.

(Shakespeare, Midsummer Nights Dream, Act V. Scene I.)

चरण १३, १४ सुभाषितवजा समारोप असलेली द्विपदी.

क्र. ३ : (लेखनकाल : १५-११-१८९२). चरण ८—कल्प-अन्त :

४ अब्ज ३२ कोटी मानुष वर्षे किंवा ब्रह्मदेवाचा एक अहोरात्र; हा संपल्या-नंतर सृष्टीचा लय होऊन ती पुन्हा निर्माण होते असा संकेत.

क्र. ४ : (लेखनकाल : २८-७-१९०४). सामान्यतः गूढगुंजना-त्मक समजल्या गेलेल्या या सुनीतास रूपकात्मक मानून प्रा. रा. श्री. जोग यांनी लावलेला अर्थ पहाण्यासारखा आहे. पहा—'केशवसुत' पृ. ७३.

माधवानुज [काशीनाथ हरी मोडक] : (१८७२-१९१६)

क्र. ५ : प्रस्तुत सुनीतांत व कीट्सच्या La Belle Dame Sans Merci या कवितेंत कल्पनासाम्य आढळतें.

भा. रा. तांबे : (१८७४-१९४१)

क्र. ६ : हें सुनीत शेक्सपीअरी असलें तरी अर्थदृष्ट्या ९ व्या चरणापासून त्याच्या उत्तरार्धाला सुरुवात होते. इतराहि कांही शेक्सपीअरी सुनीतांत हा विशेष आढळून येतो.

क्र. ७ : चरण ७—“ शोभे निर्मल नील मंडप किती भास्वान् वन्हाडी जर्नी ” पहा, ‘ फुलराणी ’ बालकवि : तेजोमय नव मंडप केला । लख्ख पांढरा दहा दिशांला ॥ जिकडे तिकडे उधळित मोती । दिव्य वन्हाडी गगनीं येती ॥

क्र. ८ : चरण ११, १२; समान कल्पना—

Oft in the stilly night
Ere slumber's chain has bound me
Fond memory brings the light
Of other days around me.
(The Light of other Days—S. T. Coleridge).

क्र. ९ : चरण ९, १०; पहा—

One shade the more one ray the less
Had half impair'd the nameless grace
Which waves in every raven tress
Or softly lightens over her face,
(She walks in Beauty—Lord Byron).

चरण १३, १४ सुनीतांतील प्रभावी कलाटणीचें उदाहरण.

न. शं. रहाळकर (जन्म १८८२)

गोविंदाग्रज [राम गणेश गडकरी] : (१८८५-१९१९)

क्र. ११ : ‘ ओसाड आडांतील एकच फूल ’ या पांच सुनीतांनी युक्त असलेल्या दीर्घ कवितेंतील ४ थें सुनीत. या कवितेंत कवीने एका

फुलाची रूपकात्मक कहाणी वर्णिली आहे. ती अशी (१) एका जुनाट आडाकडे कोणी हुंकूनहि पहात नसे; पण देवाने त्या तसल्या आडांतहि एक फूल उमलविलें होतें. (२) आडावर वेळींच्या पानांची इतकी गर्दी होती कीं, त्याचें पाणी काळेंभोर दिसे. एखाद्या जीवन्मृताच्या मनांत गत प्रेमाचा अश्रु तसें तें दिसे ! फुलाचें तोंड सदा पाण्याकडे असे; आणि एकदा कसातरी एक सूर्यकिरण त्या पाण्यावर पडतांच त्या फुलाला स्वतःचें प्रतिबिंब दिसलें. (३) त्या प्रतिबिंबाकडे ' भावबद्ध नयनांनी ' पाहून, तें फूल त्यावरच प्रेम करूं लागलें. (४) कवि म्हणतो, माझ्या या फुलाला व त्याच्या प्रेमाला तुम्ही हसूं मात्र नका. जो तो या जगावर स्वतःच्या मनाचीच छाया पसरत नाही का ? (५) वरीलप्रमाणे कांही काळ लोटल्यावर ' पाण्यांतल्या फुलास ' चुंबण्यासाठी तें फूल वाकलें आणि पाण्याला तोंड लावतांच सारें संपलें. तें फूल कायमचें कोमेजलें ! कवीचें चित्त मात्र त्यालाच भुललें आहे.

ए. पां. रेंदाळकर : (१८८७-१९२०)

क्र. १४ : पांहिलें मराठी निर्यमक सुनीत ?

श्री. रा. बोबडे : (१८८९-१९३४)

क्र. १५ : तांचे यांच्या ' गेली ज्योति विशोनिया ' या सुनीतास अनुलक्षून लिहिलेल्या या कवितेंत तांब्यांच्या सुनीतांतील मूळ कल्पनेला निराळी पण तितकीच हृद्य कलाटणी दिलेली आहे.

बालकवि [त्र्यंबक वापूजी ठोमरे] : (१८९०-१९१८)

क्र. १६ : आशयाची उदात्तता हा सुनीताचा विशेष या कवितेंत उत्कटपणे व्यक्त झाला आहे.

चरण १४, हस्तगत-व्याकरणदृष्ट्या सदोष पण वृत्तासाठी योजिलेलें रूप.

क्र. १७ : ओज आणि अर्थगांभीर्य यांप्रमाणेच लालित्य व माधुर्य या गुणांचाहि परिपोष सुनीतांत होऊं शकतो हें या कवितेवरून दिसून येईल.

श्री-मनोरमा [प्रा. श्री. बा. रानडे (जन्म १८९२) व मनोरमाबाई रानडे]

मनोरमा [सौ. मनोरमा श्रीधर रानडे] : (१८९६-१९२६)

गिरीश [शंकर केशव कानेटकर] : (जन्म १८९३)

क्र. २१ : चरण १४, भारतसेवका इ०-कै.गोपाळ कृष्ण गोखले (१८६३-१९१५) यांनी १९०५ सालीं सुप्रसिद्ध भारतसेवकसमाजाची (Servants of India Society) स्थापना केली. म्हणून दुहेरी अर्थाने खरें असलेलें. वरील विशेषण कवीने योजलें आहे.

क्र. २२ : आम्ही आठ—रविकिरणमंडळाचे आठ सदस्य—इ. ल. गोखले, विठ्ठलराव घाटे, मा. त्र्यं. पटवर्धन, शं. के. कानेटकर, य. दि. पेण्टरकर, ग. त्र्यं. माडखोलकर, श्री. बा. रानडे आणि सौ. मनोरमाबाई रानडे.

माधवजूलियन [माधव त्र्यंबक पटवर्धन] : (१८९४-१९३९)

क्र. २३ : प्रस्तुत सुनीतांतील संवादांची योजना व शेवटील युग्मक लक्षणीय आहे.

क्र. २४ : सुनीतसहज चिंतनपरतेमुळे ही कविता याच कवीच्या व यश-चंतांच्या 'आई' याच विषयावरील सुप्रसिद्ध भावगीतांपेक्षा निराळी वाटते. सहसा न आढळणारें (अल्पकालीन) मातृविरहाचें हृदयस्पर्शी चित्र या सुनीतांत रेखाटलें आहे.

क्र. २५ : माधवरावांनी स्वतःच्या ' स्वयंकेंद्रित व आत्मनिष्ठ ' वृत्तीचें वर्णन प्रस्तुत सुनीताच्या पहिल्या चतुष्पदींत केलें आहे असें त्यांचे चरित्रकार श्री. गं. दे. खानोलकर यांनी म्हटलें आहे. (पहा ' माधव-जूलियन पृ. ९४)

क्र. २७ : हें सुनीत कविवर्य कै० नारायण वामन टिळक (१८६५-१९१९) यांस उद्देशून आहे.

चरण ७—आकाशांत फुलें धरेवर फुलें—वाऱ्यावरीही फुलें ... इ० पहा, ' सारीं फुलेंच फुलें ' ही कविता (काव्यकौमुदी, पृ. ५१)

चरण १०—अभंगांजलि—कविवर्य टिळक यांनी लिहिलेल्या अभंगांचा संग्रह. (प्रकाशनकाल : १९१९)

चरण १२—येशुप्रशस्ती—टिळकांनी येशू ख्रिस्ताचे चरित्रावर

अनेक काविता लिहिल्या व ' ख्रिस्तायन ' हें महाकाव्य रचावयास आरंभहि केला होता. त्यांच्या मृत्यूनंतर तें सौ. लक्ष्मीबाई टिळक व श्री. दे. ना. टिळक यांनी पूर्ण केलें. (प्रकाशनकाल : १९२१)

क्र. २८ : चरण ६—गोविन्दात्मज माधवास म्हणतां०—कै. न्या. माधव गोविंद रानडे (१८४२-१९०१) हे इतर अनेक चळवळीं-प्रमाणे सामाजिक परिषदसंस्थेचे आधारस्तंभ व समाजसुधारक म्हणूनहि प्रसिद्ध होते. पुनर्विवाहाच्या चळवळीस त्यांनी खूप उत्तेजन दिलें. पण स्वतः मात्र, प्रसंग आला असतां पुनर्विवाह न केल्यामुळे प्रतिपक्षाकडून त्यांवर खूप टीका झाली.

क्र. २९ : चरण १२—द्विज हो०—संस्कारित हो व शौर्य आणि विद्वत्ता संपादन कर असा भावार्थ.

वा. गो. मायदेव : (जन्म १८९४)

क्र. ३१ : चरण १—गटे—योहान वोल्फगांग फॉ गडटे (१७४९-१८३२) जर्मन महाकवि, नाटककार, कादंबरीलेखक इ० फाउस्ट, तरुण वेट्स्चीं दुःखें, विल्हेल्म मायस्टर इ० ग्रंथांचा कर्ता.

विठ्ठलराव घाटे : (जन्म १८९५)

अज्ञातवासी [दिनकर गंगाधर केळकर] : (जन्म १८९६)

क्र. ३३ : गु. अण्णा कर्वे—श्री. धोंडो केशव कर्वे (जन्म १८५८)। अनाथबालिकाश्रम व ना. दा. ठाकरसी स्त्रियांचें विद्यापीठ यांचे संस्थापक; समाजसुधारक व स्त्रीशिक्षणपुरस्कर्ते.

चरण १ : हें रोपटें—अनाथबालिकाश्रम (ही संस्था काढण्याच्या हेतूने श्री. कर्वे यांनी १४ जून १८९६ रोजीं एक मंडळी स्थापन केली. डॉ. भांडारकर हे तिचे अध्यक्ष व कर्वे हे चिटणीस होते. १-१-१८९९ रोजीं आश्रमाला सुरुवात झाली व पुढें हिंणें येथें आश्रमाचें वास्तव्य कायम झालें. १९०७ मध्ये कर्वे यांनी महिला विद्यालयाची स्थापना केली. १९१५ मध्ये वरील दोन्ही संस्था एक होऊन विशेषतः विधवांसाठी काढलेल्या अ० बालिकाश्रमाला सामान्यतः स्त्रियांच्या शिक्षणाची संस्था हें रूप प्राप्त झालें.)

चरण १४ : भगवें सत्कार्य—अत्यंत पवित्र कार्य या अर्थी.

द. ल. गोखले : (जन्म १८९८)

क्र. ३४ : चरण १३, १४—अर्थचमत्कृतिपूर्ण द्विपदी.

केशवकुमार [प्रल्हाद केशव अत्रे] : (जन्म १८९८)

क्र. ३५ : ' वीररस ' हें सुनीत रा. अत्रे यांच्या ' झेंडूचीं फुलें ' या संग्रहांत आढळतें. नवरसांचें विडंबनात्मक किंवा उपरोधगर्भ रीतीने वर्णन करणाऱ्या विविध कवितांपैकी वीररसावरील कविता म्हणून हें सुनीत लिहिलेलें दिसतें. रा. अत्रे यांच्या विडंबनात्मक व विनोदी सुनीतांसाठी पहा : ' आम्ही कोण ? ', ' कवि आणि कारकून ', ' कानगुजला ', ' पत्रें लिहिलीं पण— ? ' (झेंडूचीं फुलें).

क्र. ३६ : या सुनीताच्या द्विपदीतील भावनेच्या स्पर्शामुळें द्वादशकांतील सुंदर निसर्गवर्णन अधिकच हृदयंगम वाटतें.

यशवन्त [यशवन्त दिनकर पेंढरकर] : (जन्म १८९९)

क्र. ३७ : सुनीतावरील सुनीत; प्रस्तावना पहा.

क्र. ३८ : या मिल्टनी सुनीतांतील यमकयोजना अभ्यसनीय आहे. १ व ८ आणि ९ व १४ या चरणांचें एकच यमक साधलेलें दिसतें.

क्र. ३९ : उपमान व उपमेय यांच्या सर्वसामान्य संबंधाचा सुंदर विपर्यय या सुनीतांत आढळतो.

क्र. ४० : चरण ७—युधिष्ठिर—(युधि + स्थिर) युद्धांत अविचल राहणारा या अर्थी.

चरण १३, १४—या द्विपदीत विरोधी आशयाचा एकदम उपन्यास करून दिलेली कलाटणी उल्लेखनीय आहे.

ग. त्र्यं. माडखोलकर : (जन्म १९००)

क्र. ४१ : चरण ११, १२—ओली लावुनि दृष्टि०—बेथलहेम नगरांत येशूचा जन्म झाला त्या वेळीं त्याच्या आगमनाचा सूचक असा एक तारा पूर्वेस उगवला. पूर्वेकडील मुनींनी (wise men from the East) तो पाहिल्यानंतर येशूचा जन्म झाला आहे असें समजून त्याच्या जन्मस्थळाचा शोध करित ते जेरुसलेम येथें आले. तेथून हेराँड या राजाच्या आज्ञेनुसार

येशूच्या जन्मस्थानाचा मागोवा काढीत ते ब्रेथलहेम नगराकडे चालले असतां, पूर्वेकडे त्यांना दिसलेला तो तारा आपल्या स्थानापासून सरकत सरकत ज्या घरीं येशूचा जन्म झाला होता त्याच्यावर येऊन स्थिर झाला हा संदर्भ.

गो. गो. अधिकारी : (जन्म १९००)

क्र. ४२ : ' रायगडावर काय आहे ? ' व ' गढी ' (क्र. ६०) या दोन सुनीतांची तुलना करून पाहण्यासारखी आहे.

कृष्णाताई वैशंपायन : (जन्म १९००)

क्र. ४३ : प्रांजल व उत्कट भावनिवेदनामुळे आलेलें सहजसौंदर्य हा या सुनीताचा विशेष.

स. अ. शुक्ल : (जन्म १९०२)

वा. ना. देशपांडे : (जन्म १९०३)

क्र. ४५ : चरण ८—केला जो रतिनें विलाप०—शंकराने तृतीय नेत्र उघडून मदनाचें दहन केल्यानंतर रतीने विलाप केला. (त्याचें अत्यंत काव्यमय वर्णन कालिदासकृत कुमारसंभवाच्या पांचव्या सर्गांत आढळतें.)

चरण ९, १० स्त्रीच्या पदाघातानें अशोकवृक्षाला बहर येतो हा संस्कृत वाङ्मयांतील संकेत यथे अभिप्रेत आहे.

ना. ना. हूड : (जन्म १९०३)

क्र. ४६ : तिसऱ्या चतुष्पदींतील संदर्भ : पृथ्वी हा एक मोठा चुंबक (magnate) असून उत्तर व दक्षिण-ध्रुव हीं त्याचीं दोन टोके आहेत. यांपैकी उत्तर-ध्रुवाचें टोक नेहमीं ध्रुवताऱ्याकडे वळलेलें नसून तें आपलें स्थान बदलतें. हा बदल बाहेरच्या गोलांच्या किंवा अन्य चुंबकशक्तीच्या प्रभावामुळे होत असावा असा तर्क आहे. अशा वेळींच ' Aurora Borealis ' या नांवाने ख्यात असलेला प्रकाश उत्तरध्रुवाकडे, क्षितिजाच्यावर दिसूं लागतो. हा प्रकाश म्हणजे बाहेरील चुंबकशक्तीचा पृथ्वीवर परिणाम होऊन, पृथ्वीच्या चुंबकाच्या स्थानांत जो बदल होतो त्याचा वातावरणावर होणारा परिणाम आहे. असें Humbolt या शास्त्रज्ञाचें मत आहे. उत्तरवासिनी उषासुंदरी म्हणजे Aurora Borealis. पृथ्वीच्या चुंबकशक्तीच्या लाटांत बाह्य चुंबकामुळे जे फेर-

बदल घडून येतात त्यांनाच त्याने चुंबन-वादळें (Magnetic Storms)असें नांव दिलें आहे.

के. नारायण काळे : (जन्म १९०४)

क्र. ४७ : चरण ३—राष्ट्रा मंत्र तुवां०—‘ स्वराज्य हा माझा जन्म-सिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच. ’ हें लो० टिळकांचें (१८५६—१९२०) सुविख्यात वचन.

चरण ४—अस्वस्थतेचा पिता—‘The Father of Indian Unrest’ असें अभिधान सर व्हॅलेंटायन चिरोल याने टिळकांना दिलें होतें.

चरण ९—ते सामाजिक राजकीय०—‘ आधीं सामाजिक सुधारणा की राजकीय ? ’ याबाबत आगरकर व टिळक यांजमध्ये झालेला वादविवाद प्रसिद्धच आहे.

सी. बा. जोशी : (१९०४—१९३३)

अनंत काणेकर : (जन्म १९०५)

क्र. ४९ : तुळना—गहा ‘ ती कोण ? ’ (गडकरी) क्र. १२.

भ. श्री. पंडित : (जन्म १९०५)

क्र. ५१ : चरण १३—तीन्ही कला त्वत्सुता कलांची अधिष्ठात्री देवता सरस्वती ही ब्रह्मदेवाची कन्या असें आपल्याकडे मानलें आहे. ग्रीक पुराणांतहि Muses (कलांच्या अधिदेवता) Zeus या देवाधिराजाच्या कन्या आहेत अशी कल्पना आहे.

पु. सं. लाड : (जन्म १९०५)

वि. भि. कोलते : (जन्म १९०५)

क्र. ५३ : श्री. कोलते यांचे एक मित्र परदेशीं विद्यासाधनासाठी गेले असतां तिकडेच त्यांचा अंत झाला. या घटनेस अनुलक्षून लिहिलेलें सुनीत.

वा. भा. पाठक : (जन्म १९०५)

क्र. ५४ : ‘ स्त्री आणि पुरुष ’ याच नांवाच्या कवि विनायकांच्या

कवितेत स्त्रीपुरुषांच्या वृत्तीतील विरोध दर्शविता आहे तर या सुनीतांत त्यांची धरंस्परपूरकता सूचित केली आहे.

चरणां-९, १० : पहा—'वाटे ही रचिता विहार कविता चित्तीं विधीच्या करी.' (तांबे).

ग. ह. पाटील : (जन्म १९०६)

सोपानदेव चौधरी : (जन्म १९०७)

क्र. ५६ : विडंबनासाठी सुनीताचा उपयोग.

रा. अ. काळेले : (जन्म १९०७)

क्र. ५७ : चरण ३—सागरान-साग वृक्षांचें रान

चरण ६—अज्जार-तदीचें नाव.

चरण ११—टर्नर-जोसेफ मॅलॉर्ड विल्यम टर्नर (१७७५-१८५१) सुप्रसिद्ध इंग्लिश चित्रकार. निसर्गाचीं निरनिराळीं दृश्ये व ऐतिहासिक स्थळे यांचें चित्रण करणारा श्रेष्ठ कलावंत.

सी. म. बापट : (जन्म १९०८)

क्र. ५८ : चरण १—गौतम-गौतम बुद्ध (काल : ख्रिस्तपूर्व ६२३ ते ख्रिस्तपूर्व ५४३. नांव सिद्धार्थ व गौतम हें कुलनाम. राजपुत्र सिद्धार्थाच्या पत्नीचें नांव यशोधरा व मुलाचें राहुल असें होतें. जगांतील मानवी दुःखें पाहून गौतमाचें मन उद्विग्न झालें व भिक्षु होण्याचा निश्चय करून त्याने गृहत्याग केला.)

चरण १४—सहोक्ति या अलंकाराचें सुंदर उदाहरण.

दा. अ. कारे : (जन्म १९०९)

ग. ल. ठोकळ : (जन्म १९०९)

क्र. ६० : या सुनीताच्या द्विपदीतील भावपूर्णता आधींच्या द्वादशकांतील शब्दचित्रास अधिकच जिवंतपणा आणते.

वा. सी. मर्ढेकर : (जन्म १९०९)

क्र. ६२ : चरण ९-१२ धावती रचना.

ना. मा. सन्त : (१९०९-१९४६)

क्र. ६४ : बूच-एक वृक्षविशेष.
शांताराम आठवले : (जन्म १९१०)
बा. भ. बोरकर : (जन्म १९१०)

क्र. ६६ : चरण १—जेव्हां घालिल काल०—काल आपल्या मूळकां-
वर जाईचीं फुलें उधळील म्हणजेच वार्धक्याने आपले कसे पाहिले होते.

(क्र. ६६—तुलना. राबर्ट बर्नस् या कवीची John Anderson ही कविता. या कवितेंत वृद्ध दांपत्याच्या प्रेमळ सहजीवनाची आठवण पत्नी पतीस करून देत असल्याचें रम्य चित्र निराळ्याच रीतीने रेखाटलेलें आहे.)

क्र. ६७ : चरण ६—कौलारावरच्या धुरापरि०—अभिनव उपमा. हें कौलार चिमणी (Chimney)—युक्त असावें !

ना. ग. जोशी : (जन्म १९११)

क्र. ६८ व क्र. ६९ या सुनीतांत कवीने चरणविभागांची अनुक्रमें ८+४+२ व ६+६+२ अशी नवीनच योजना केली आहे.

कुसुमाग्रज [विष्णु वामन शिरवाडकर] : (जन्म १९१२)

क्र. ७० : चरण १०—प्रीती असे डोळस-प्रीती ही आंधळी असते (Love is blind) या संकेताच्या उलट, श्लेषच्छटेने युक्त वर्णन.

क्र. ७१ : चरण २—दुःखद आणि दिव्य घटना—महात्मा गांधींच्या निधनाची ता. ३०-१-१९४८ रोजी घडलेली घटना.

चरण १०—ओजस्वी युगकाव्य हें—गांधीजींचें जीवन हेंच परमेश्वर लिहित असलेलें एक महान् काव्य अशी कल्पना.

कान्त [वामन रावजी कान्त] : (जन्म १९१३)

क्र. ७२ : चरण १४—गळल्या संफुल्ल त्या पाकळ्या, हातीं देठ उरे०—वासनायुक्त अभिलाष खऱ्या सौंदर्यानुभूतीला मारक ठरतो ही अंतर्हित कल्पना.

इंदिरा [इंदिराबाई सन्त] : (जन्म १९१४)

क्र. ७४ : चांगल्या मिल्टनी सुनीताचें उदाहरण. अष्टकांत परिपुष्ट

झालेल्या आल्हादाच्या भावनेचें षट्काच्या शेवटीं साशंकतेंत झालेलें पर्य-
वसान लक्षणीय आहे.

वसंतराव चिंधडे : (जन्म १९१६)

क्र. ७५ तुळना ' विश्वाभिवास '—त्रोरकर. (दूधसागर, पृ. २३)

प्रभाकर माचवे : (जन्म १९१७)

क्र. ७६ तानसेनाची समाधि ग्वाल्हेर येथें आहे.

चरण ६—त्रीस वितीचें मृदूवाद्य—'साडेतीन हाताचा देह' यासारखेंच
वर्णन.

चरण ८—ख्याल—चीजेचा एक प्रकार. यांत शृंगाररस प्रधान असून
ऋतुवर्णन, उत्सवप्रसंग इ० विषय या चीजेत येतात. फिरत—तानेचा एक
प्रकार.

वसन्त काळेले : (जन्म १९२०)

कृ. व. निकुंज : (जन्म १९२०)

क्र. ७८ : प्रस्तुत मिल्टनी सुनीताच्या उत्तरार्धात, एकसंधपणा यावा
म्हणून पहिल्या व शेवटल्या ओळीचें यमक घेऊन मध्यें दोन यमकें साध-
लेलीं दिसतात.

शान्ता शेळके : (जन्म १९२१)

क्र. ८० : साने गुरुजी (१८९९—१९)

चरण २,—प्रवळसा संग्राम—१९४२

श्रीकृष्ण पोवळे : (जन्म १९२१)

क्र. ८२ : चरण १३, १४ या द्विपदींत कवीचें स्वातंत्र्यप्रेम उत्कटपणें
व्यक्त झालें आहे. परंतु तिच्यांतील ताजमहालाचें मूल्यमापन सर्वमान्य होईल
का ? (तुळना : ' मयूरासन आणि ताजमहाल—क्र. १—केशवसुत.)

क्र. ८४ : चरण ११, १२—आपली वैयक्तिक सुखदुःखेंच नव्हे तर
जनतेच्या मनोवेदना व भावनाहि आपण व्यक्त करतो असा आशय.

चरण १३, १४—दुर्योधनाच्या सर्व शरीरास वज्रमयता देण्याकरिता
त्याला गांधारीने वस्त्ररहित होऊन आपणासमोर येण्यास सांगितलें होतें.

शुद्धिपत्र

[पहिला आंकडा सुनीताच्या क्रमांकाचा असून दुसरा सुनीतांतील चरणाचा आहे.]

	अशुद्ध	शुद्ध
११	२	वठवीत्या
११	११	एकदांच
१८	१४	तार
१९	८	हातें
१९	९	ता
१९	१०	धाडुना
२०	१४	गाल गुलान्न
२८	८	वरा
२९	७	लाज राखण
३१	२	चित्तांतल
३१	३	जा जों
३२	८	ह दुःख
३७	४	जणुं ता
३७	१४	आळी
३९	३	गोल घुमटामाजी
४०	१०	भाण्डी
४३	५	जीविचे
४३	१२	करीं
४६	११	पृथ्वीमाजि
४७	५	मोह व्यापादिता
५१	२	कुशले
५६	१२	कठिं
७६	१०	जगी

